

Vygas Vareikis

Lietuvių ir žydų santykių istorija XIX a. Socialiniai ir ekonominiai aspektai

Santrauka

Pastaraisiais metais lietuvių ir žydų santykių vertinimą koreguoja 1941-1944 m. Holokausto Lietuvoje patirtis ir šiuo klausimu vykstančios diskusijos, post factum įsiterpdamos į istorinį diskursą ir iškreipdamos santykių tarp žydų ir lietuvių istoriją. Dėl išankstinio žinojimo prielaidų tiek lietuvių, tiek užsienio mokslininkai žydų ir lietuvių santykius kartais susiaurina, aptardami tik antisemitizmo raišką, o pastarąją tyrinėtojai domisi dėl galimybės pagrįsti ad hoc hipotezes apie antisemitizmo poveikį Holokausto raidai Lietuvoje.

Šio darbo tikslas - išnagrinėti socialinę-ekonominę žydų ir lietuvių santykių raidą XIX a., šių santykių evoliuciją formuojantis lietuvių tautinei ideologijai. Straipsnyje yra tyrinėjama žydų bendruomenės padėtis Lietuvoje, jos specifika lyginant su žydų bendruomenėmis kituose Vidurio Rytų Europos kraštuose, antijudaizmo ir modernaus antisemitizmo formavimasis, Lietuvos katalikų bažnyčios kaip dominuojančios moralinės institucijos požiūris į žydus, antijudėjinių idėjų pasikartojimas tarpukario Lietuvos autorių darbuose.

1.

Iki XVIII a. antrojo ketvirčio Rusijos valstybės teritorijoje beveik nebuvo žydų tautybės gyventojų. Nors dėl komercijos plėtros būta pasiūlymų įsileisti žydus į atskiras Rusijos vietas, dėl stiprios antijudėjinės caro dvaro pozicijos šie pasiūlymai nebuvo įgyvendinti. XVIII a. pabaigoje, po Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimo, Rusijos imperijos teritorijoje įsikūrė daug žydų gyventojų. 1794 m. Rusijos imperatorienės Jakaterinos II-osios įsaku žydams buvo uždrausta iš savo gyvenamųjų vietų keltis į Rusijos vidines gubernijas. Šitaip buvo suformuota "sėslumo zona". Rusijos imperija nepanaikino žydų bendruomenės savivaldos organų, *kahalų*, kurie egzistavo iki 1844 metų. 1804 m. Rusijoje buvo paskelbti pirmieji sisteminti žydų nuostatai (Žydų statutas). Caro val-

džios požiūris į žydus kaip į "visuomenei kenksmingus asmenis" ir siekimas nustatyti jiems administracinę kontrolę nulėmė carizmo vykdomą žydų teisių apribojimą.¹ Žydams buvo nustatyti reikalavimai išsikelti iš kaimų, uždrausta plėtoti ekonominę veiklą kaimuose, samdyti krikščionių tikėjimo žemės ūkio darbininkus. Nuo 1841 m. varkinėse Rusijos imperijos gubernijose žydams buvo uždrausta ne tik pirkti dvarus, bet ir juos nuomoti gaunant pajamas iš arendos. Šios priemonės stūmė į skurdą žydų bendruomenes. Lietuvos-Lenkijos valstybės įstatymai smarkiai apribojo žydų galimybes užsiiminėti palūkininkavimu ir skolinti pinigų krikščionims, tuo tarpu Rusijos imperijoje apribojimų dėl paskolų ir vekselių nebuvo. Tad žydas palūkininkas, besipelnantis iš lie-

tuvių valstiečių, kaip ir žydas tarpininkas, aredininkas, žydas-smuklininkas bei žydas-prekiautojas tapo nuolatiniu XIX a. liaudį ginančios publicistikos taikiniu.² Anot M. Römerio, pirminis lietuvių antisemitizmas buvo ne tautinės kovos, bet smulkiųjų ir vidutinių žemdirbių kovos prieš smulkiuosius žydų tautybės tarpininkus raiška.³

Lietuvos žydų vertybės, gyvenimo būdas bei verslo formos smarkiai skyrėsi nuo juos supančiųjų lietuvių, kaimo gyventojų, užsiėmimo. M. Römeris pažymėjo, jog Lietuvoje, kitaip negu Lenkijoje, niekas neabejojo žydų skirtingumu: „čia nėra nei sulenkėjusių žydų, nei sulietuvėjusių žydų, nei subaltarusėjusių žydų, kokie yra sulenkėję Lenkijos žydai“.⁴

Z. Ivinskis ir M. Biržiška, rašydami apie lietuvių ir žydų santykius, pažymėjo, jog dvi tautos šimtmečiais gyveno viena šalia kitos kaip dvi uždarnos bendruomenės, beveik neturėdamos gilesnių tarpusavio kontaktų, išskyrus ekonominius.⁵

Lietuvos (Lietuva - *Lite* [jidiš.], *Lita* [hebrajų kalba] čia suvokiama ne kaip etnografinė Lietuva, tačiau kaip teritorija, apėmusi šiandieninę Lietuvą, Baltarusiją ir šiaurės rytų Lenkijos dalį) žydus (*Litvakus* – [jidiš kalba]) taikliai apibūdina chasidų posakis *Litvak zelem - kop*, t.y. „kiekvienas litvakas turi nedidelį krikščionišką kryžių galvoje“. Litvako asmenybę apibūdina šie komponentai: racionalus religingumas, pasišventimas mokslui ir Toros-Talmudo studijoms, aukštas intelekto lygis, proto disciplina ir savarankiškumas, uždarumas ir emocinis susitvardymas, kuklumas ir individualumas. Tokios, šiek tiek stereotipiškos, savybės dažnai aptinkamos apibūdinant litvakus.

Nuo viduriniųjų amžių besiformuojančios socialinės ekonominės aplinkybės (šiuo laikotarpiu Vakarų Europoje vyko žydų išvairo ir išstūmimo procesai) esant tam tikram tolerancijos laipsniui skatino apsigyventi žydus Lietuvoje. Žydų skaičiaus didėjimas, anot prancūzų istoriko Fernando Braudelio, yra savotiškas šalies ekonominio gyvybingumo rodiklis.⁶ Maža ir uždara Lietu-

vos žemė palankiai veikė vientisos asmenybės formavimąsi su išskirtiniais kalbos bei charakterio bruožais.⁷ „Lietuviškojo žydo tipą“ yra nusakę ir negausūs lietuvių autoriai, rašę apie žydų ir lietuvių santykius.⁸ Kita vertus, Lietuvos žydai, ekonomiškai kontaktuodami su baltarusių ir lietuvių valstiečiais, kurių tautinis identitetas ir tautinė kultūra buvo silpna, jautėsi esą pranašesni ir, skirtingai negu Lenkijoje, Rusijoje ir Vokietijoje neperėmė vietinių tautų kalbos arba perėmė tik tiek, kiek ji buvo reikalinga ekonominių santykių požiūriu. Lietuvos žydus mažiau palietė Bohdano Chmelnickio kazokų vykdytos žydų žudynės 1648 – 1849-aisiais metais, o ir pogromų Rusijoje banga, prasidėjusi 1871 m. vos palietė Lietuvos žydus. Žydų gyventojų skaičius šiose teritorijose smarkiai didėjo veikiant teigiamoms demografinėms tendencijoms. 1897 m. surašymo duomenimis Vilniaus gubernijoje buvo 12,72 proc. žydų, Kauno - 13,73 proc., Gardino - 17,49, Suvalkų - 10,14 proc. Ypač didelė žydų koncentracija buvo miestuose: Panevėžyje - 50,5 proc., Ukmergėje - 53,8 proc. Vilniuje žydų skaičius svyravo nuo 43 iki 47 proc., Kaune jų buvo apie 35 proc., o pramoniniuose Šiauliuose - 43 procentai.⁹

Litvakai skyrėsi nuo pietistiškai nusiteikusių chasidų, kurie į pirmą vietą kėlė pietistinį įsijautimą, religinio sąlyčio su Dievu (*Devekuth*) būtinybę, sureikšmindami religinius veiksmus bei maldos procesą. Žydų Švietimo (*Haskalah*) tradicija, kuri Vakarų ir Vidurio Rytų Europoje skatino žydų asimiliaciją bei integraciją kitų kultūrų atžvilgiu, Lietuvoje nebuvo tokia stipri. Ir Lietuvoje emancipacijos šalininkai (*maskilimai*) skleidė *haskalah* idėjas, kurdami pasaulietinius literatūros kūrinius ir populiarius istorijos ir geografijos darbus tiek hebrajų, tiek jidiš kalbomis, bet vyraujantis Lietuvos žydo tipas per visą XIX a. buvo racionaliai pamaldus litvakas. Lietuvos žydai sudarė uždara bendruomenę, kuri (palyginti su žydų bendruomenėmis kituose regionuose) buvo konservatyvesnė ir mažiau paveikta modernių naujovių.

XVIII a. pabaigoje Vilniaus Gaono mokinys Haymas iš Vološino reformavo mokyklas (*ješivos*), kurios tapo Toros ir Talmudo tyrimo centrais, finansiniu požiūriu nepriklausomais nuo bendruomenių. Vilniaus Gaonas sukūrė ir išplėtojo naują Talmudo šaltinių studijavimo metodą, kuris rėmėsi racionalistine filologine, bet ne istorine (plačiai taikyta iki tol) teksto interpretacija. Viduramžiais tarp Ispanijos ir pietų Prancūzijos žydų kabalistų paplito tradicija, raginanti plėtoti žinias ir mokslą kaip išsigelbėjimą nuo blogio įtakos. Kuri žmogaus dalis žino apie gėrį ir blogį, toji dalis bus išgelbėta, ir todėl būtina studijuoti Talmudą, filosofiją, fiziką, astronomiją, nes gautos žinios padės įveikti amoraliąją dalį. Kabalistai žinias susiejo su biblinio išsigelbėjimo doktrina. „Tavo egzistavimas tiesiogiai susijęs su tavo žinojimu“ - šis transformuotas aristotelizmo principas tapo Lietuvos žydų bendruomenių *motto*. Universalūs judėjų tradicijos principai reikalavo, jog kiekvienas žydas mokėtų skaityti Torą (Mozės žodžiais tariant, „o, jeigu visi Dievo tautos sūnūs būtų pranašais“). Talmudo interpretuotojai Lietuvoje skatino skaityti Torą „dieną ir naktį“, nes, anot Vilniaus Gaono, „tikrieji didvyriai yra žmonės kupini kilnaus tikėjimo Dievu širdimi, nuolat atliekantys *micva* ir medituojantys su Tora dieną ir naktį; net tada, kai namuose nėra nei duonos nei drabužių ir jų šeimos šaukia: „padėk mums išgyventi!“ Bet jis nekreipia dėmesio ir negirdi jų balsų, <...> nes jis paneigė visą meilę, išskyrus meilę Viešpačiui ir Jo Torai.“¹⁰ Tiesa, tik nedaugelis pamaldžių žydų galėjo perimti Gaono idealą, kadangi gyvenimas vertė skirti daug dėmesio pragyvenimo šaltinių paieškai, o ne pasišvęsti vien religinėms studijoms.

Žinios, pateiktos Toroje ir Talmude, buvo prieinamos visai žydų tautai, tačiau dažnai uždaro pobūdžio ir draudžiamos nežydams. Katalikybės tradicija, dominavusi Lietuvoje, rigoristiškai nereikalavo visuotinių Švento Rašto studijų ir dėl to neskatino visuotinio raštingumo (mokėjimo skaityti ir nebūtinai rašyti). XIX a. Lietuvoje buvo di-

džiausias Europoje Toros aiškintojų (*talmidei-hakhamim*) ir studijuotojų (*lomdim*) skaičius. Lietuvoje klestėjo žymiausios Rytų Europoje Panevėžio, Kauno (Vilijampolės), Telšių ir Lydos *ješivos* (religinių studijų mokyklos). Lietuviškųjų ješivų metodas buvo unikalus, - mokinys tapdavo *haber* ir studijuodavo savarankiškai, pats atsakydamas už savo studijas. Niekas jo nemokydavo, - jis mokydavosi pats. Mokinys neverčiamas dirbo savarankiškai, nes žydų švietimo procesas buvo susijęs su laisvos rinkos ekonomika: geriausi mokytojai turėjo geriausius mokinius, geri mokiniai gaudavo rabinų vietas turtingesnėse bendruomenėse. Žydų bendruomenė, turėdama išplėtotą paramos ir labdaros sistemą, švietimo srityje nebuvo egalitarinė. Geriausi mokytojai, teikiantys geriausias žinias, dirbdavo su geriausiais studentais. Sėkmingos ir intensyvios Toros studijos suponavo ekonominę sėkmę ateityje. Žydų bendruomenėje nesant institucinio autoriteto ir įteisintos valdžios didžiulis autoritetas buvo suteiktas rabinams ir bendruomenės lyderiams (iki 1844 m. Rusijos imperijoje egzistavo *kahalai*). Todėl, jaunuolis, blogai studijavęs Torą ir (arba) negabus, bendruomenės lyderių galėdavo būti atrinktas kandidatu į rekrūtus.

Tik Telšių ir Lydos ješivose egzistavo nuosekli paskaitų sistema. Vienintelis oficialus reikalavimas ješivose buvo laikytis nustatytų studijų metodų.¹¹ Ješivos vadovo Toros studijų metodas buvo studentų studijų modelis - paskaitos skaitomos kartą ar du per savaitę, randama laiko konsultacijoms ir intelektinei paramai. Baigusieji lietuviškąsias ješivas, dėl specifinio studijų metodo buvo ypač stiprūs juridinėje sferoje, kuri reikalavo loginės analizės žinojimo. Litvakai buvo vertinami kaip geri mokytojai ir Rusijos maskilimų, kurie ortodoksus iš Lietuvos dažnai paniekinamai vadindavo ribotais „fanatikais“.

Lietuvoje buvo paplitusi finansinė parama, skiriama Dievo žodį studijuojančioms institucijoms. Haymas iš Vološino sukūrė nepriklausomą nuo bendruomenės mokyklų (ješivų) sistemą. Šios

mokyklos tapo nepriklausomos ir nuo rabinų, kurie Lietuvos žydų bendruomenėje savaime neįgavau-davo autoriteto statuso.

Žydai Lietuvoje gyveno uždaruose *štetliuose*, kur jie netrukdomai galėjo išlaikyti savo identitetą ir religiją, beveik nesiskiriančią nuo Jeruzalės šventyklos sugriovimo laikotarpio religijos. Viena vertus, egzistavimas štetlyje buvo uždaras, getas neleido žydų bendruomenei intensyviau bendrauti su nežydaus, kita vertus, tai buvo senosios civilizacijos mikrokosmosas - vakarinėse Rusijos imperijos teritorijose, nutolusiose tūkstančių kilometrų nuo Jeruzalės atstumu, žydai Jeruzalės dvasios pavyzdžiu išlaikė dvasinę žydų valstybę. Tai nebuvo "vergai Egipto žemėje", tačiau galingos intelektualinės tradicijos saugotojai. Kiekvienas žydo gyvenimo etapas prasidėdavo ir pasibaigdav-o štetlyje: gimimą, *bar micva*, vedybas, skyrybas, mirtį ir laidotuves kontroliavo bendruomenė kaip ir prieš du tūkstančius metų. Rabinas čia buvo ne tik šventikas, tačiau ir figūra, besirūpinanti žmonių socialiniais poreikiais."Tikro rabino kriterijai gerokai peržengė oratoriaus sugebėjimus sinagogos debatuose ar išminties teisiniuose sprendimuose gelmes. Ar jie parodė gailestingumą ir atjautą? Ar sugebėjo ir ar norėjo pagydyti ligonį? Tokius rabinų įvertinimo kriterijus nustato Talmudas", - rašo J. T. Pawlikowskis apie fariziejus senojoje Judejoje¹², bet šie žodžiai tinktų ir rabino funkcijoms Lietuvoje apibūdinti.

Žinoma ir katalikų kunigo interesai XIX a. neapsiribojo tik pamaldomis ir religine praktika, tačiau jis neturėjo tokios reguliuojančios galios katalikų bendruomenei kaip rabinas jau vien dėl to, jog šalia Katalikų bažnyčios veikė ir kitos įtakingos (ir jai priešiškos) institucijos. Žydų bendruomenė gyvendama nežydų apsuptyje buvo monolitiškesnė ir išvelgė atsparą vienybėje (pvz., kovodama prieš ėmimą į rekrūtus, priimdama į gimnazijas ir t.t.).

Sinagoga buvo bendruomenės ašis, jos susirinkimų ir pagrindinių klausimų sprendimo vie-

ta, Dievo tautos namai, kai lietuviams Katalikų bažnyčia buvo Dievo namai. O čia jau egzistuoja tam tikras skirtumas. Kultas sinagogoje nebuvo pagrindinis dalykas, kai bažnyčioje Kristaus kultas ir simbolinis Dievo kūno aukojimas reikalavo nuolankaus religinio pietizmo.

2.

Žydų gausumas Lenkijoje ir LDK, o vėliau Rusijos imperijos vakarinėse gubernijose buvo įvardintas Švietimo epochos keliautojų iš Vakarų Europos (Louis Philippe Seguro, Wiliamo Coxe'o, Johano Fichte'ės ir kt.). Keliautojams iš Vakarų, "atrandantiems" Rytus, t.y. Lenkiją bei Rusiją, krito į akis žydų tarpininkų gausybė (plačiai vartojamas žodis "*swarms*" - spiečiai) ir jų prekybinis aktyvumas Lenkijos-Lietuvos valstybėje.¹³

Šį tarpininkavimą lėmė Europos kalbų mokėjimas. Vladislavą Kondratovičių XIX amžiaus pradžioje stebino žydai poliglota, kalbantys lietuviškai, lenkiškai, rusiškai, vokiškai.¹⁴ 1848 m. rabino Shmuelio iš Kelmės giminaitis rekomendaciniame laiške rašė, jog jo sesuo "skaito hebrajų kalbą, lenkiškai, vokiškai <...> ir pažįsta rusišką raidyną".¹⁵ Jidiš ir vokiečių kalbų artumas žydams buvo svarbus I pasaulinio karo laikotarpiu. XIX a. Vilniuje dauguma žydų kalbėjo jidiš, bet suprato ir galėjo bendrauti rusų bei lenkų kalbomis. Lietuviškose gubernijose klajojantys žydų prekiautojai ar smuklininkai žinoma mokėjo lietuviškai, bet žydų elitas, rabinai, ir Toros tyrinėtojai miestuose – vargu ar mokėjo lietuvių kalbą.

Lietuvio požiūriu žydas dažnai būdavo gudrus ir išmintingas dėl savo išsilavinimo ir naudingų sugebėjimų. Žydai padėdavo lietuviams kaimiečiams surašyti prašymus valdžiai, užpildydavo dokumentus, paaiškindavo vieną ar kitą įstatymą, caro valdžios potvarkį. Draugiškus kontaktus lėmė kaimyniškumas, *genius loci* bendrumas, o ne tik žydo noras gauti naudos kaip galėtų atrodyti iš pirmo žvilgsnio.

Sugebėjimas prekiauti ir įsijungimas į ka-

pitalistinio ūkio sistemą, sugebėjimas greičiau pajusti pelną, nuo kurio priklausė šeimos ir bendruomenės išgyvenimas, informacijos greitis ir apskurumas lėmė ekonominį išlikimą. Valstietis, išaukęs žemės ūkio sistemoje, negalėjo reaguoti taip greitai ir būti toks apsukrus. Jis negalėjo turėti tokios verslo informacijos, kuri plito žydų bendruomenėse. Susirašinėjimo konfidencialumą užtikrindavo įrašai hebrajų kalba. Žydai buvo gerokai mobilesni. Karabelnikai, smulkūs prekiautojai, keliaavo iš vienos vietos į kitą, apsistodami žydų laikomose karčiamose, kurios naudingą ir konfidencialią verslo informaciją išplatindavo tarp kitų bendruomenių.

Lietuvių valstiečiui kaimas, esantis už keliasdešimt kilometrų, buvo beveik nežinoma žemė, ką jau bekalbėti apie Žemaitijos valstiečiui tolimus miestus kaip Vilnių ar Gardiną. Žydas vakarinėse Rusijos gubernijose buvo nepalyginamai mobilesni. 1897 m. Rusijos imperijos surašymo duomenimis net 50 % žydų negyveno tose vietose, kur buvo gimę. Į nuolatinę migraciją žydus stūmė pats gyvenimas. Žemės ūkio bendruomenėje didžiosios šeimos buvo natūralios ir ekonomiškai būtinos, tačiau ką būtų veikę du amatininkai - tėvas ir sūnus - po vienu stogu? Ekonominiu požiūriu buvo nuostolinga dalintis ir taip nedidelėmis pajamomis. Vaikai palikdavo tėvų namus, nes susiklostė tokia ekonominė būtinybė. Jeigu migruoti nebūdavo kur, bendruomenė skursdavo. Tad carinės valdžios persikėlimo į vidines gubernijas apribojimai skurdino žydų gyventojus

Išskirtinę vietą tarp litvakų užėmė Vilniaus (kuris dėl ryškiai čia įsitvirtinusio žydiško identiteto buvo pavadintas „Lietuvos Jeruzalė“) žydų bendruomenė. Vilnius buvo Vilniaus Gaono reformomis įtvirtintas ortodoksų *minhagim* centras. Vilniuje maskilimai skleidė emancipacijos idėjas, čia plėtojosi literatūra ir spauda hebrajų bei jidiš kalbomis. Vilniuje buvo įkurtas YIVO institutas, čia susikūrė žydų socialistų judėjimas (Bundas), o nuo 1905 m. iki 1912 m. Vilnius buvo sionizmo centras

Rusijoje - čia veikė Centrinis sionistų komitetas.¹⁶ Niekur kitur Rusijos imperijos gubernijose nebuvo taip plačiai vartojama hebrajų kalba - talmudinės ortodoksijos, o vėliau ir sionizmo kalba.

Tačiau žydų gyvenimo būdas ir puoselėjamos tradicijos Vilniuje skyrėsi nuo žydų, gyvenančių nedideliuose Lietuvos miesteliuose, tradicijos. Skyrėsi ir žydų kontaktų su nežydais intensyvumas. Vilniuje ar kituose didesniuose miestuose, kur egzistavo didelis žydų procentas, žydai gyveno uždaresniame bendruomenės rate ir ekonominiai kontaktai su nežydais būdavo riboti. Tuo tarpu Lietuvos kaimuose bei miesteliuose, *štetliuose* žydai buvo priversti ekonomiškai bendrauti su dvarininku ir kaimo gyventojais. Kita vertus, litvakai, plėtodami ekonominius santykius su dvaru, iš esmės liko svetimi ir dvarininkų ir lenkiškos dvaro kultūros atžvilgiu, būdami atitolę ir nuo lietuvių kaimo gyventojų. Tik bajorus, bet ne lietuvių valstiečius, kurie tapo moderniosios lietuvių tautos atrama, iš dalies domino žydų emancipacijos problemos. Apsišvietęs XIX a. pirmosios pusės žemaičių bajoras Vladimiras Gadonas siūlė žydams modernizuoti bendruomenės papročių sistemą, atsisakyti košerinio ir nekošerinio maisto suskirstymo, reformuoti religinių švenčių paminėjimą, atsisakyti sudėtingo maldos ritualo, keisti žydiškus drabužius į europietiškus ir t.t. Kaip buvo įprasta asimiliacinei lenkų mąstysenai XIX a., Gadonas rašė ir apie religinės asimiliacijos galimybę, jau nekalbant apie jidiš kalbos pakeitimą lenkų kalba.¹⁷ Tačiau asimiliacinės idėjos XIX a. lietuvių kaimo bendruomenei nebuvo žinomos, tų idėjų poveikis litvakams negalėjo būti veiksmingas. Palyginti su asimiliacine „išėjimo iš geto“ politika Lenkijoje Lietuvos žydų skirtingumas buvo akivaizdus.

3.

1827-1855-ųjų metų periodas žydams buvo pats sunkiausias laikotarpis Rusijos imperijoje¹⁸,

kai caro Nikojalaus I-ojo įsaku mažamečiai žydų vaikai buvo pradėti imti į rekrūtus 25-iesiems metams (pagal kantoninę sistemą). Buvo uždraustas žydų išpirkimas nuo kariuomenės, taikomas Jekaterinos II-osios laikais. Kariuomenėje žydų vaikai dažnai buvo pakrikštijami¹⁹, nes caro valdžia, vykdydama misionieriškus tikslus, stengėsi integruoti žydus į Rusijos visuomenę. Kartu tai buvo didžiulis išbandymas žydų bendruomenėms - kahalai atrinkdavo į rekrūtus neturtingų, neturinčių darbo, žydų autsaiderių vaikus. Tai skaldė bendruomenę - ištikimi tradicijai žydai protestavo prieš prievartą, tuo tarpu dauguma *maskilimų* pritarė tokiai priverstinei emancipacijai. Vargšai piktinosi, kad nuo tarnybos atleidžiami turtingųjų vaikai, viena bendruomenė grobė kitos rekrūtus, krikščionys buvo siundomi prieš žydus. Lietuvius taip pat paveikė rekrūtų ėmimas, bet ne taip ryškiai, nes dauguma lietuvių, būdami žemdirbiais, priklausė „naudingų“ gyventojų kategorijai. Lietuvių publicistų žydai kartais būdavo kaltinami, jog jie, papirkinėdami pareigūnus, išsiperka nuo karinės tarnybos, o jų vietas užpildo katalikai - lietuviai.²⁰

1856 m. kantoninė sistema buvo panaikinta. Po baudžiosios panaikinimo Rusijoje (1861 m.) nedideliame žydų skaičiui buvo leista kurtis vidinėse Rusijos gubernijose. Susilpnėjus cenzūrai pasirodė žydų periodinė spauda hebrajų, rusų, lenkų ir jidiš kalbomis. Į žydų kultūrą atėjo pozityvizmas, skelbęs, jog menas bei literatūra turi būti susieti su realiu gyvenimu ir gydyti visuomenės piktžaisdes, - sekuliarinė žydų literatūra pradėjo gyventi savo „aukso amžių“. Pozityvizmo idėjos pasirodė ir lietuvių autorių (V. Kudirkos, P. Vilešio, J. Šliūpo) rašiniuose, tik čia jis dažnai buvo susijęs su antisemitizmo nuostatomis. Emancipacijos šalininkų optimizmas caro valdžios politikos atžvilgiu aptinkamas maždaug tada, kai lietuvių tauta patyrė smarkias represijas. 1864-1883-ųjų metų periodas lietuviams buvo vienas sunkiausių, - po 1863 m. sukilimo buvo įvestas spaudos draudimas lotyniškais rašmenimis, persekiojama kata-

likybė, vykdoma rusifikacija švietimo sistemoje, persekiojamos nelegalios lietuviškos mokyklos. Lietuvių tauta, buvusi modernėjimo šalikelėje (vos 2% lietuvių gyveno Vilniaus mieste, nebuvo nei lietuviškos pramoninės, nei prekybinės buržuazijos), kovodama už savo kalbą, sugebėjo mobilizuotis ir įsiterpti tarp valstybinių aspiracijų siekiančių tautų. 1883 m. pasirodė „Aušros“ leidinys, pradėjęs nacionalinį atgimimą, tuo tarpu emancipuotų žydų, *maskilimų* optimizmas, pritaikius griežtus sėslumo zonos (1882 m.) įstatymus, suvaržymus žydams užsiimti tam tikra profesine veikla (1886-1889 m.), prasidėjus išstūmimui iš didžiųjų miestų ir „sėslumo zonos“ teritorijos (1891-1895 m.) neteko pagrindo. Prasidėjo pogromų bangos ir masinė žydų gyventojų emigracija, kurią skatino ir vėliau susikūrus sionizmo judėjimas. Nors carizmas buvo abiejų tautų priešas, galima pastebėti istorinį disonansą kalbant apie lietuvių ir žydų tautų likimus Rusijos imperijoje.

4.

Iki XIX a. pirmosios pusės Lietuvoje nebuvo žydų kritikos, kuri nebūtų susijusi su religine krikščionių-judėjų konflikto priešprieša arba kuri neakcentuotų religinių krikščionių elgesio su žydais prielaidų. Nuo II-ojo iki V-ojo amžiaus hermeneutinė krikščionybės tradicija subrandino du pagrindinius postulatus: Jėzaus Kristaus kaip Mesijaus ir Dievo sūnaus šlovinimą bei garbinimą ir *Adversus Judaeos* - teologinį judaizmo ir žydų pasmerkimą. Krikščionybė ir judaizmas pradėjo konfliktuoti, interpretuodami tuos pačius šventuosius tekstus ir eksploatuodami tą pačią tradiciją su teikiant radikaliai skirtingas reikšmes.

Šv. Augustinas (354 - 430 m.) išsprendė priešpriešą tarp šv. Povilo mokymo apie žydus kaip pirmuosius atsivertėlius (laiškas salonikiečiams 2:14-16) ir kaltinimų dėl savo pranašų nužudymo - Kristaus nukryžiuojimo. Žydai turėjo būti atskirti nuo krikščionių, bet toleruojami. Jų likimas tremtyje tu-

rėjo būti Bažnyčios ir Kristaus mokymo tiesos liudytojais (*testes iniquitatis* ir *veritatis nostrae*).

Lietuvos katalikų bažnyčia laikėsi Šv. Augustino suformuotos tradicijos. XIX a. Lietuvos kunigųrašiniuose buvo minima žydų įvykdyta Dievažudystė ir Kristaus kankinimas, tačiau kartu pabrėžiamas krikščioniškosios meilės artimui principas. Ši priešprieša (ir žydo niekinimas, ir atjautą) buvo būdinga ne tik Katalikų bažnyčios hierarchams ir kunigams, bet ir žemesniųjų socialinių grupių elgsenai. Ją atskleidžia lietuvių rašytojo Vinco Krėvės-Mickevičiaus (1882-1954) apsakymas „Silkės“. Lietuvė ūkininkė Marceliukė, pavogusi seno ir neturtingo žydo išnešiotą Kušliaus silkę, bando pateisinti save liaudišku argumentavimu, jog tai nėra nuodėmė - „ar mažai jie mūsų žmonių apgauna“ ir „jie gi mūsų Viešpatį Dievulį nukankino, nukryžiuvojo“. Piemuo taip pat įsitikinęs, kad ir aname pasaulyje, nors ir pragare, katalikai nebus kartu su žydais.²¹ Tačiau Marceliui susapnavus, jog žydo apgavimas yra nuodėmė, o už pavogtas Kušliaus silkę ji pati pateks pragarą, ji pasiruošia atsilyginti už jas jau kitą šventadienį.

Po Lietuvos-Lenkijos valstybės įjungimo į Rusijos imperijos sudėtį valstybė protegavo pravoslavų religiją, tuo tarpu Katalikų bažnyčią pradėta persekioti. Represijos katalikų bažnyčios atžvilgiu buvo vykdomos po 1830-1831-ųjų bei po 1863-1864-ųjų metų sukilimų. Katalikų bažnyčios atstovai Lietuvoje tapo lietuvybės, tautinio atsparumo gynėjais (pvz., Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, o nuo XIX a. Katalikų bažnyčios atstovai aktyviai dalyvavo lietuvių tautinio atgimimo judėjime. Viena vertus, Lietuvos katalikų bažnyčia priešinosi caro valdžiai, kita vertus, bažnyčia, nenorėdama susilaukti didesnių persekiojimų, stengėsi vengti atviro konflikto su valdžia ir akcentavo kultūrinę etnolingvistinę kovą už katalikišką-lietuvišką identitetą būtinybę. Caro valdžios vykdomas persekiojimas katalikų požiūriu į žydus kontekste atliko dvigubą vaidmenį. Pirma, pa-

minėtas perekiojimas galėjo skatinti katalikų polinkį į antisemitizmą, žydus kaltinant pataikavimu caro valdžiai (lietuvių įskundinėjimais anticarinių sukilimų metu, šnipinėjimu ir pan.) ir lietuvių ekonominiu išnaudojimu. Antra, persekiojimas švelnino antisemitizmą, nes lietuviai katalikai jautėsi esanti diskriminuojama mažuma ir tai juos darė jautresniais kitų diskriminuojamų grupių atžvilgiu. Be to, žydai - knygų pardavėjai ir kontrabandininkai - dalyvavo gabenant nelegalias lietuviškas knygas iš Rytų Prūsijos į Lietuvą.

XIX a. neigiamą lietuvių katalikų požiūrį į žydus suponavo: 1) iš viduramžių paveldėta anti-judėjinė tradicija (ritualinių nužudymų mitai, gajūs tarp kaimo benruomenių; kaltinimai dievažudyste), kuriai buvo suteikiama moderni forma.

Bajoriškojo antijudaizmo pavyzdį galima rasti 1550 m. išleistoje Mykolo Lietuvio knygoje *De moribustartarorum, lituanorum et moschorum*. Mykolas Lietuvis rašė, jog į Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žemes pradėjo plūsti *pelsima gens Iudaica* (bjauri judėjų tauta), kuri „visuose turguose krikščionims atima pragyvenimą, nežino kitokio elgesio kaip apgavystė ir šmeižtas; kaip rašo šv. Raštas, tai bjauriausia tauta iš chaldėjų giminės (*ex progenie Chaldaeorum*), ištvirkusi, nuodėminga, neištikima ir niekšiška“.²² LDK egzistavo ir „žydo - ritualinio vaikų žudiko“ mitai, kuriuos eksploatuodavo miestiečių luomo atstovai. Dėl judaizmo plitimo baimės stiprėjo pirmojo Vilniaus universiteto rektoriaus, jėzuito Petro Skargos lūpomis perteiktas „žydo - amžinokrikščionių priešo“ stereotipas. XVI a. plitusios antijudėjinės tendencijos LDK keitė bajorijos požiūrį į žydus - vietoj konkretaus žydo savybių vertinimo buvo prieita prie abstraktaus žydo daromo blogio krikščionims (dievažudystė; krikščionių ekonominis išnaudojimas; ritualinės žmogžudystės ir pan.).

Šiaulių apskrities teisėjo Jono Goštauto publicistinėje apysakoje „Ponas Teisėjaitis arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją“, kuri buvo pub-

likuota 1839 m. Prancūzijoje, žydai, turintys išimtinę degtinės pardavimo (propinacijos) teisę ir patys geriantys mažai, minimi kaip pripratintys valstiečius prie degtinės, “kuri alina valstiečio jėgas ir turtą”. Tačiau Goštautas nekaltina žydų dėl visų valstiečių nelaimių. Jis tik aprašo kaip žydas nuomininkas Joselis, būdamas prekybiniu tarpininku tarp dvaro ir miesto, apgaudinėja valstiečius, mokėdamas jiems mažiau negu mieste arba dalį užmokesčio atiduodamas degtinei. Valstiečių pasipiktinimas tokiu tarpininkavimu buvo užgniaužtas, bet nubaustų valstiečių tįjūnas nenuplakė, vis dėlto slėpdamas “kad žydas nematytų”.²³

Simonas Daukantas (1793 - 1864), kartodamas Mykolą Lietuvį ir cituodamas romantinį istoriką Teodorą Narbutą, žydus vadina “pikta liga”. Jie sukčiaudami apgaudinėja “žmogeivius vargdiečius” ir yra kalti dėl dažnų miestelių nusiaubiančių gaisrų, išplitusios girtuoklystės ir masinio miškų iškirtimo.²⁴ Romatinės, senovę idealizuojančios, mokyklos atstovui Simonui Daukantui lietuviškų girių iškirtimas, rusoistinio rojaus praradimas buvo Lietuvos valstybinio nuosmūgio ir papročių sumenkėjimo rezultatas. Kartu Simonas Daukantas vienas iš pirmųjų iškėlė lietuvių posūkio į prekybą ir konkurencijos su žydais šioje sferoje idėją, kurią vėliau išplėtojo Vincas Kudirka. Tarp bajorijos tokios idėjos realizavimas buvo neįmanomas dėl šlėktų nenoro užsiiminėti „nugarbingiais“ verslais.

Bajoras Liudvikas Vladislavas Kondratovičius *Iškylose iš Vilniaus po Lietuvą* (1857-1860), aprašinėdamas etnosocialinę buvusių LDK žemių padėtį, lygino žydus ir Trakų karaimus, laikydamas pastaruosius garbinga izraelitų gimine, kuri skiriasi nuo “žydų talmudistų”.²⁵ Bajoriškasis antisemitizmas žydus laikė neišvengiamu blogiu (“dėl trukšmo, purvo, suktybių”) ²⁶, tačiau kartu pripažindavo, jog jie atlieka pozityvų prekybinio tarpininko vaidmenį - aprūpina valstiečius pramoniniais gaminiais, kurių nepagamindavo natūrinis ūkis, atveža jūros produktus, druską ir pan. Ekonominis

žydų ir lietuvių rungtyniavimas jau XIX a. pirmoje pusėje iššaukė liaudį ginantįjį antisemitizmą, kurį XIX a. antroje pusėje išplėtojo (kartais suteikdami jam radikaliai antisemitinį turinį) jau tautinio lietuvių atgimimo veikėjų V. Kudirkos, P. Vileišio, A. Pakalniškio publicistika “Aušros”, “Tėvynės sargo”, “Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgos” leidiniuose.

Antijudaistinių momentų aptinkame ir įtakingos XIX a. figūros - Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus (1801-1875) darbuose. Žydų elgesio ir veiklos kritika Motiejaus Valančiaus pamokymuose rėmėsi noru apginti lietuvių valstiečius nuo finansinių machinacijų ir pasiekti, kad lietuviai įgytų ekonominį svorį amatuose bei prekyboje, kur dominavo žydai. M. Valančiui žydai - krautuvininkai ir smuklininkai - buvo ne blogybė *per se*. Jis akcentavo blogus darbus - šnipinėjimą caro valdžiai, girtuoklystės skatinimą, apgavystes ir pan. Motiejus Valančius buvo antialkoholinių (blaivybės) draugijų kūrėjas; jo požiūriu, žydas-smuklininkas, vertinamas ne pagal ekonominius, o moralinius kriterijus, - yra priešingame dorovinio elgesio ašigalyje. Be to, žydai smuklininkai ir dvarininkai nebuvo suinteresuoti sėkminga blaivybės draugijų veikla.²⁷

M. Valančiaus siūloma bendravimo su žydais ragino: “1) nepasitikėti žydais; 2) su jais nesibrolauti; 3) nepasiduoti apgaunamiems; 4) nepasakoti slaptų dalykų; 5) įsisąmoninti, jog žydai niekada nelinki gero (*lietuviui*); 6) neklausyti žydų raginimų gerti arielką ir neklausyti kunigų; 7) suprasti, jog žydui katalikas tol bus geras, kol galės iš jo pelnyti naudos.”²⁸ Vyskupo Motiejaus Valančiaus siūloma laikysenos žydų atžvilgiu programa nebuvo nei radikaliai antisemitinė, nei tuo labiau rasistinė. Jam Kristaus mokymas apie meilę artimui buvo aukščiau už kovą su žydais bet kuriomis priemonėmis: “Katalikui nepridera žydą įleisti į savo namus, nei į jų eiti. Reikėtų, kad mūsų žmonės tų valkatų amžinai neapveizėtų, bet katalikai negali to daryti, nes Kristus mokė mus my-

lėti artimą ir melstis už persekiojamus”.²⁹

Katalikų teologai, dualistiškai aiškindami pasaulio tvarką kaip priešpriešą tarp gėrio ir blogio, skirdavo žydams šioje scheme blogio pusėje aptinkamus vaidmenis. XIX a. antroje pusėje katalikų bažnyčiai buvo nepriimtinos liberalizmo idėjos, pasirodžiusios Švietimo epochos mąstytojų darbuose ir pasklidusios Europoje po Didžiosios prancūzų revoliucijos. Būtina žydų emancipacijos kaina, kaip manė patys liberaliausi Švietimo amžiaus mąstytojai, buvo visiškas žydų skirtingumo (ir išskirtinumo) panaikinimas, nusakęs tradicinio gyvenimo būdo pakeitimą. Tik šitaip elgdamiesi žydai galės pakilti iš viduramžiskų prietarų, o kartu ir Europos kultūra, anot Kanto, bus išlaisvinta iš „visuomenės vampyrų“.³⁰ Tačiau žydų emancipacija – „įleidimo bilietas į Vakarų kultūrą“, anot Heinricho Heine'ės, sukėlė krikščionių baime, kurią paskatino liberalėjančios ekonomikos raidos ypatumai. Modernaus kapitalizmo raidos sukurti vertybiniai pavyzdžiai buvo laikomi „žydišku“ reiškiniu. „Masoniškai-žydiškai erizijai“ katalikybė atrado priešnuodį - tradicinių krikščioniškų vertybių išsaugojimą ir gynimą. 1884 m. popiežius Leonas XIII enciklikoje *Humanum genus* paskelbė, jog masonai, susibūrę į slaptą struktūrą, yra tikrasis socialistinės bei ateistinės propagandos šaltinis. Romos bažnyčia kaltino masonus dėl revoliucinių, antikrikščioniškų idėjų skleidimo. Tad ir Lietuvoje kunigų darbuose³¹ prabilta apie žydų, masonų ir socialistų, kuriuos vienija nepykanta katalikybei ir tautinėms vertybėms, ryšį. Be to, Europos šalyse žydų intelektualai ir kritikai buvo universalūs mąstytojai, negalintys perteikti konkretaus lojalumo tautoms, tarp kurių jie gyveno ir, anot Julien Benda'os, „dažniausiai būdami susiję su tomis tautomis, kurias pasirenka intelektualiai, o ne pagal kraują, jie išvengia nacionalizmo stereotipų ir kai kurias problemas traktuoja taip laisvai, kaip sugeba tik labiausiai emancipuoti nežydai“.³² Modernieji žydai *maskilimai*, kurių nedomino siauras nacionalisti-

nis lietuvių (kaip ir ukrainiečių ar baltarusių) kultūros turinys, praturtino lenkų ir rusų kultūras, tuo tarpu žydų intelektualų įnašas į lietuvių visuomeninį kultūrinį gyvenimą ir XIX amžiuje, ir XX amžiaus pirmoje pusėje yra menkas.

XIX amžiaus antroje pusėje Austrijoje-Vengrijoje ir Vokietijoje reakcija į liberalizmą ir antikapitalizmas, paskatintas stambių finansinių institucijų bankroto, iššaukė antisemitinių partijų, antisemitinių programų atsiradimą. Parlamentarizmas (anot Vokietijos antisemitų, „verjudete Demokratie“) buvo tapatinamas su plutokratija, pinigų valdžia ir slaptu žydų įsigalėjimu, kurių vienintelis tikslas yra paimti valdžią į savo rankas. 1917 m. bolševikų revoliucija Rusijoje ir joje dalyvavusių žydų skaičius vėliau tarnavo „tarptautinės žydijos sąmokslu“ teorijos tolesnei plėtrai. 1936 m. Lenkijoje kardinolas Augustas Hlondas savo pastoraliniame laiške pasmerkė fizinį žydų persekiojimą, tačiau drauge teigė, kad žydai užsiminėja spekuliacija, sukčiauja prekyboje, skleidžia pornografinę literatūrą ir ateizmą lenkų visuomenėje ir, o blogiausia kad jie yra kairuoliškumo ir komunizmo rėmėjai.³³ Aukštieji LKB dvasininkai neminėdavo kaltės dėl dievažudystės (*deicidio*), bet „žydo - liberalių kairuoliškų idėjų skleidėjo“ įvaizdis XX a. ketvirtajame dešimtmetyje buvo plačiai paplitęs. Lietuvos kunigams rūpėjo modernėjimo laikotarpiu kintančių tradicinių krikščioniškų vertybių išsaugojimas, tačiau visuomenės negerovių (pornografijos skleidimo, gituokliavimo, jaunimo demoralizacijos ir pan.) kritiką buvo galima susieti su žydų veikla (pagal schemą: liberalizmas- masonierija (žydai) - socializmas - bolševizmas). Teiginių apie žydų liberalizmą, beformiškumo ir nekontroliuojamumo skatinimą mėne galima aptikti meno kritiko kunigo Adomo Jakšto-Dambrausko darbuose. Rašydamas, jog ekspresionizmas poezijoje yra svetimas krikščionybei ir artimesnis senojo įstatymo žydų poezijai, jis darė prielaidą, kad „gal dėl to žydai ir yra dideli ekspresionizmo mėgėjai, rėmėjai ir net kūrėjai. O, be

to, žydus kaip visokių revoliucijų kūrėjus, galėjo savaip patraukti dar ir glūdinti ekspresionizme aiškiai revoliucionieriška dvasia.” “Mums krikščionims čia vien tik aišku, kad ekspresionizme mums nėra kas veikti. Dalykas tai mums visai svetimas, svetima jo dvasia, svetimas balsas”³⁴, - darė išvadą A. Jakštas. Kunigo J. Lomano knygoje liberalios reformos po Prancūzų revoliucijos (kuriomis pasinaudojo “Judos vaikai”) buvo siejamos su masonijomis (t.y. žydijomis) siekimu sunaikinti krikščioniškas vertybes ir Kristaus bažnyčią bei su masių skurdinimu (“žydijs vadovauja pasaulio masonijai”)³⁵. Žydai buvo kaltinami ir bolševikų revoliucijos Rusijoje organizavimu.³⁶ Kunigo S. Ylos knygoje *Komunizmas Lietuvoje* žydai vėlgi buvo siejami su komunizmo šalininkais bei rėmėjais.³⁷ 1937 m. katalikiškos krypties “Židinio” žurnale pasirodęs straipsnis teigė, kad “žydų išskyrimas” - valstybės vykdomas lietuvių verslininkų palaikymas, “numerus clausus” įvedimas aukštosiose mokyklose, žydų skaičiaus ribojimas valstybinėse įstaigose, kariuomenėje ir laisvosiose profesijose - būtų pozityvi priemonė, nepažeidžianti krikščioniškos moralės principų ir besiremianti šv. Augustino suformuluota “išskyrimo” tradicija.³⁸

5.

XIX a. Lietuvoje katalikai nepropagavo populiaraus tarp Vokietijos antisemitų rasinio antisemitizmo laikydami jį antikrikščionišku reiškiniu, tačiau vienas kitas rasinio antisemitizmo elementas, siejamas su žydų menkiavertiškumu, žydų nesikeitimu istorijos raidoje (nes jie tebedemonstruoja savo išskirtinumą ir elgiasi vien pagal Talmudo, kuris yra antikrikščioniškas, nuostatus), ir jų išskyrimas iš kitų žmonių (raginant pirkti prekes pas krikščionis) pasitaikydavo ir katalikiškos publicistikos puslapiuose.

Pirmasis lietuviškai parašytas antijudėjinis leidinys buvo Serafino Kušeliausko *Talmudas Židu*³⁹, išspausdintas Tilžėje, Oto Mauderodės

spaustuvėje. Tiksliai išspausdinimo data nėra žinoma. S. Kušeliausko brošiūra, leidėjui vėliau pridėjus P.Vileišio rašinį, raginantį ekonomiškai kovoti su žydais, buvo išleista net septynis kartus. Brošiūra nebuvo originali – S. Kušeliauskas perrašė konvertito Jakovo Brafmano knygos *Kniga o kagale* (1870) teiginius. Talmudas buvo laikomas “durnyste”, burtų ir “zabobonų” rinkiniu, kuris šmeižia Kristų bei jo pasekėjus ir stengiasi visur kur tik gali kenkti krikščionims, nes šitaip moko Talmudo įstatymai. Tiesa, S. Kušeliauskas kritikavo ne tik tai judaizmą, bet ir protestantizmą, nes, anot katalikų, tik tai Romos katalikybė yra tikras ir teisingas mokymas, vedantis į sielos išganymą. S. Kušeliauskas savo brošiūroje naudojo ir viduramžiška terminologija, kaltindamas žydus, jog pastarieji krikščionims pardavinėja druską (sūdydami silkes), kurioje buvo laikyti mirusių žydų lavonai, dėl to atsiranda įvairiausios ligos tarp krikščionių.

Antijudėjiškus teiginius teologinėje sferoje pakartojo kunigas, Peterburgo dvasinės akademijos prof. J. B. Pranaitis. Jis 1911 m. kaltintojų buvo pakviestas dalyvauti ekspertu Beilio byloje ir padarė išvadą, jog žydų religiniai įstatymai leidžia naudoti kraują religinėse apeigose.⁴⁰ Jo knyga *Christianus in Talmude Iudaecorum, sive Rabbinicae doctrinae de christianis secreta* buvo išleista Peterburge antisemitinio pakilimo Rusijoje metais (1892) ir išversta į vokiečių, rusų, italų, lenkų bei lietuvių kalbas.⁴¹ Iš esmės Pranaitis vadovavosi religiškai orientuoto antisemitizmo klasikų Johano Andreaso Eisenmengerio⁴² ir Augusto Rohlingo⁴³ knygomis. Eisenmengerio *Entdecktes Judenthum* formulavo tikslą: “padėti žydams pripažinti savo paklydimą ir pažinti krikščionybės šviesą”. Jo studijoje judaizmas buvo vertinamas kaip kvailių prietarų ir išsigimusios teisės rinkinys. Eisenmengeris kaltino žydus už dievažudystę, Kristaus niekinimą ir nuolatinį kenkimą krikščionims. Didžioji dauguma Europos antijudėjiškos pakraipos autorių kartojo Eisenmengerio teiginius. Rei-

kia manyti, kad ir lietuviškojo antijudaizmo skleidėjai buvo labiau susipažinę su vokiečių, lenkų ir rusų literatūra negu su originaliais Talmudo šaltiniais, nors Pranaitis mokėjo hebrajų ir aramėjų kalbas.

Knygos pratarinėje J. Pranaitis rašė, jog ji skirta “kad kiekvienam skaitytojui būtų aišku, kokio akimi žydai, talmudo sekėjai, žiūri į žmogų krikščionių”.⁴⁴ J. Pranaitis pateikė nemažai citatų, perkeltų be konteksto iš Toros ir Talmudo, apie žydų permanentinį priešišumą krikščionių tikėjimui ir Kristaus mokslui, kad žydai negali daryti gerą krikščioniui (gojui), kad gojaus apgavimas yra leistinas, kad žydai turi kenkti krikščioniui ir juos naikinti.⁴⁵ J. Pranaitis radikaliai priešpriešino judėjus ir katalikus, teigdamas, jog “meldžiasi žydai prašydami, kad Dievas pražudytų aną nedorą, bedievišką Rymo karalystę, tai yra mūsų šventą katalikišką bažnyčią, tuo tarpu Popiežius melstis liepia ir už netikėlius žydus, kad ir jie pažintų Jėzų Kristų, mūsų Viešpatį”⁴⁶ J. Pranaičio knyga susilaukė populiarumo XX a. pirmoje pusėje tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje. Ja dažnai rėmėsi antisemitiniai autoriai tarpukario Lenkijoje.⁴⁷ 1933 m. V. M. Grigas perrašė kai kurias Pranaičio knygos dalis ir išspausdino jas antisemitiname “Tautos žodyje”⁴⁸.

6.

Talmudinė tradicija atmesdavo Naująjį testamentą neleisdama žydams studijuoti krikščioniškąją Bibliją “dėl jos patrauklumo”; kad pastarosios skaitymas nenukreiptų nuo intensyvių Toros studijų, nežydams egzistavo draudimas leisti skaityti Torą. Žydų maldos procesas būdavo sudėtingas, keistas ir nepažįstamas. Žydai ortodoksai gerokai skirdavosi savo išvaizda nuo juos supančių krikščionių. Formavosi nuomonė apie ypatingas žydų paslaptis, knygas ir rabinus turinčius magiškų galių. Lietuvių tautinio atgimimo lyderis Vincas Kudirka (1858-1899), vadovaudamasis madin-

gomis fiziokratinėmis pažiūromis ir atmesdamas viduramžiškus prietarus, vis dėlto rašė apie “amara žydų su jų purvais ir nevalyvumu, užkrečiančiu orą, su paslaptimis talmudo, su visu nešvarumu ir vodingumu jų doros, pakreiptos dėl kenkimo krikščionims.”⁴⁹

Žydas ir kunigas lietuvių kaimiečių sąmonėje atstovavo visiškai priešingiems poliems. Tokia nuostata aptiktume ne tik Lietuvoje: stipri kultūrinė ir religinė priešprieša tarp katalikybės ir judaizmo formavosi beveik visur, kur greta gyvendavo judėjai ir katalikai. Visa tai lėmė ne tik religija, bet ir socialiniai- ekonominiai veiksniai bei skirtingas kasdienio gyvenimo elgesys, kuris išplaukdavo iš reguliuojančių religinių taisyklių. Lietuviai XIX- XX a. pradžioje daugiausia gyveno tradicinėse žemės ūkio bendruomenėse, kurioms nedidelį poveikį darė modernėjimas, tuo tarpu žydai, kapitalistinių santykių pionieriai Lietuvoje, buvo mobilesni ir atviresni pasauliui. Jų bendruomenę reguliavo Talmudo nustatytos *halakinių* taisyklės. Rabinai pasitelkdami *responsa* aiškino žydams kaip reikia elgtis vienu ar kitu gyvenimo atveju. Kasdienines lietuvių moralines elgesio normas reguliavo katalikų bažnyčia ir parapijos kunigai. Šios normos ir elgesio taisyklės labai skyrėsi. Tarkim, Lietuvoje XIX a.- XX a. pr. skyrybos tarp žemės ūkio bendruomenėje gyvenančių lietuvių buvo neįmanomas dalykas, tuo tarpu tarp žydų jų procentas buvo gana aukštas. Buvo toleruojamas laisvesnis seksualinis elgesys. Kūdikio susilaukusi netekėjusi lietuvė buvo niekinama savo bendruomenės (Antano Vienuolio „Paskenduolės“ pavyzdys), analogišku atveju žydų kūdikiu pasirūpindavo bendruomenė. Tarp žydų buvo aukštas raštingumo lygis, nes Talmudo interpretuotojai “dieną ir naktį” interpretavo Torą, veikė platus ješivų tinklas, tuo tarpu Biblijos studijos katalikams nebuvo akcentuojamos.

Moteris žydų bendruomenėje vaidino aktyvų ekonominį vaidmenį. Dažnai ji dirbdavo ir išlaikydavo šeimą, kai vyras buvo užimtas Toros stu-

dijomis. Moteris žydė mokėdavo skatyti; ji skaitė legendines jidiš žydų istorijos dalis, kai vyrai studijuodavo Torą ir Talmudą hebrajų kalba. Žydė pati kontroliuodavo savo kraitį, tuo tarpu moters vaidmuo tradicinėje lietuvių šeimoje buvo antraeilis, ji dažnai buvo ekonominis priedėlis prie ūkio.

Dauguma katalikiškų autorių, remdamiesi artimo meilės principais, kaltinimą ritualinėmis žmogžudystėmis ir prievartą (eliminaciją) žydų atžvilgiu vertino kaip antikrikščioniškus aktus, bet teologinis Kristaus kančios ir jo nužudymo aiškinimas⁵⁰ bei neigiamas Talmudo mokymo vertinimas turėjo viduramžiškų kaltinimų bruožų.

7.

Katalikų skatinamą antisemitizmą nulėmė ir vidinės ekonominės priežastys. Žydai, būdami labiau išsilavinę ir patyrę prekybiniuose reikaluose, turėdami plačius ryšius su žydų bendruomenėmis visoje Europoje buvo ekonomiškai aktyvesni. Lietuvių katalikų socialinis-ekonominis atsilikimas XIX a. kėlė nepasitenkinimą žydų dominavimu prekybos ir amatų sferose.

Lietuvoje XIX a. formavosi žydų elgesio stereotipai:

1. Žydai siekia valdyti pasaulį Šis stereotipas buvo labiau paplitęs tarp elito sluoksnių. Lietuvos kaime toks stereotipas nebuvo vartojamas. Jis nebuvo plačiai paplitęs ir tarp lietuvių intelektualų.

2. Žydų išgalėjimas ekonominėje sferoje ir krikščionių išnaudojimas. Šis stereotipas buvo populiarus tarp visų socialinių ir religinių grupių.

3. Trečiasis stereotipas, paplitęs tarp Vakarų Europos antisemitų, nusakantis žydų išgalėjimą kultūros ir menų sferose (analogiškas Richardo Wagnerio teorijoms⁵¹), Lietuvoje neišplito dėl žydų emancipacijos silpnumo ir dėl uždaro nacionalistinio lietuviškos kultūros pobūdžio.

Dėl gilesnio žydų bendruomenės gyvenimo nepažinimo XIX-XXa. pr. lietuvių kaimo bendruo-

menėse egzistavo keisti ir baisūs pasakojimai, artimi mitologinėms sėkmėms, apie žydų antgamtinės galias, jų sąryšį su velniu, baisias ritualines apeigas, krikščionių kraujo naudojimą, ritualines vaikų žmogžudystes ir t.t.⁵² Lietuvių tautosakos archyvo tikėjimų kartotekoje užfiksuota nemažai dar ir XX a. egzistavusios viduramžiškos baimės dėl neva žydų apeigose vartojamo krikščionių kraujo, dėl žydų gebėjimo pakenkti nežydui įvairiose situacijose, sutrukdyti maldas ir pan.”⁵³

Tarp mėgstamų lietuvių anekdotų personažų, apibūdinančių kito tikėjimo ir kitos tautos žmones, visada figūruodavo žydas, kuris paprastai būdavo padaromas kvailiu ir apgaunamas, tuo tarpu čigonas paprastai visada apgaudavo lietuvį (žmogų).⁵⁴ Lietuviams suteikiamos pravardės, etnonimai - *Žydas* ir *Čigonas*, - visada turėdavo neigiamą aspektą. Šitaip būdavo apibūdinami apgavikai, gudrūs ir sukti žmonės, melagiai.⁵⁵ Žydo gyvenimo būdo, elgesio normų nuvertinimas lietuvių pasakojamojoje tautosakoje bei XIX a. didaktinėje publicistikoje yra dažnai aptinkamas reiškinys. Formavosi dvinarė priešprieša tarp žmogaus (lietuvio/žemaičio-ūkininko) ir žydo. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius *Paaugusių žmonių knygelėje* žydus, čigonus, “vengrus”, meškininkus priskyre neigiamam moralinio elgesio sągaliui: žydai minta iš žmonių apgaulės, falsifikuoja prekes, užsiiminėja kontrabanda, lupikauja, vagia, šnipinėja caro valdžiai, kankina gyvulius (turimas galvoje ritualinis gyvulių skerdimas), čigonai gi yra arkliavagiai ir apgavikai, “vengrai” – pardavinėja neveiksmingus vaistus etc. Žmogus (lietuvius/žemaitis - ūkininkas) buvo gerųjų moralinių savybių atstovas, tuo tarpu, kai žydas dažnai reprezentavo tamsiasias (pragaro) jėgas. Anot liaudies tikėjimo, žydas “traukdavo velnią”, tad lietuviui sutikti žydą kelyje būdavo laikoma geru ženklų.⁵⁶

Žydo mušimas, apgavimas, pasityčiojimas liaudies tautosakoje bei publicistinėse XIX a. knygelėse yra laikomas geru pokštu.⁵⁷ Didaktinėje knygelėje *Žydas ir dzūkas*, išleistoje 1912 m., lie-

tuvis apgauna žydą ir išvanoja žydui šonus su lazda. Šioje knygelėje, perrašytoje iš lenkiškojo pavyzdžio, iškeliama “pirkimo pas savus” programa ir pabrėžiamos žydų nešamos nelaimės lietuviams - išnaudojimas bei girtavimo skatinimas (žydas yra suinteresuotas, kad lietuvis gertų kuo daugiau, kitaip - “menkas gešeftas”).⁵⁸

Dažnai mitologinės sakmės ir pasakojimai įsiterpdavo į realų kasdieninį gyvenimą, formuodami žydų-lietuvių katalikų priešpriešą (tarnauti pas žydą, *būti žydberniu*, buvo laikoma negarbe⁵⁹) ir požiūrį į žydus. Tarpukario Lietuvoje mitai apie ritualines žmogžudystes susipindavo su kriminaliniais atsitikimais, kai įvairiose apskrityse paslaptinčiai dingdavo (vėliau dažniausiai atsirasdavo) vaikai arba jaunos moterys. Kaimo jaunimas pasišaipydavo iš judėjų religijos, į sinagogą įmesdamas paukštį arba kitaip trukdydamas atlikti apeigas.⁶⁰

XIX a. lietuvių grožinėje literatūroje nėra natūralistinių antisemitinių scenų aprašinėjimo (apie purvinus, suskretusius, dvokiančius, išsigimusius, genetiškai nepilnaverčius žydus). Tuo tarpu lenkiškuose Marijos Rodziewiczownos kūrinuose žydas visada yra natūralus blogio šaltinis, purvinas ne tik moraliniu, bet ir fiziniu požiūriu, sukčius, bandantis išniekinti sakralinį simbolį - nukirsti lietuvišką ąžuolų giraitę.⁶¹

Tokio pobūdžio propaganda pasirodo XIX a. pabaigoje lietuvių kalba parašytuose publicistiniuose kūrinuose. Lenkų literatūroje žydo paveikslas visapusiškiau atspindi procesus, vykusius XIX a. lenkų visuomenėje. Lenkų literatūra vaizdavo Haskalos idėjų įtaką žydų bendruomenei, *maskilimų* integracijos siekius, lenkų, o ne “dirbtinės” jidiš kalbos vartojimo būtinybę. Filosemitas Adomas Mickievičius *Pone Tade* (1834) pavaizdavo idealų žydą - smuklininką Jankielį, kuris laikosi judėjų tradicijos ir kartu yra Lenkijos patriotas. XIX a. pabaigoje lenkų rašytojai, pozityvistinės mokyklos atstovai, vaizdavo žydų visuomenę tarp lenkų katalikų ir kėlė klausimą dėl kultūrinės ir

socialinės asimiliacijos būtinybės, šitaip siekiant harmonijos tarp lenkų ir žydų tautų. Tarp Lietuvos inteligentų XIX a. antroje pusėje tokie klausimai nebuvo keliami, kadangi lietuvių ir žydų kontaktai kultūros srityje buvo minimalūs – tautos mažai žinojo ir nelabai ką norėjo žinoti viena apie kitą.

8.

Verta pažymėti, jog tarp lietuvių kaimiečio ir miestelio (štetlio) žydo, su kurio kontaktuodavo kaimietis, nebuvo tokios didelės socialinės priešpriešos, kuri egzistavo Vidurio Rytų Europos miestuose, kur žydai užimdavo aukštas pozicijas bankininkystėje, žurnalistikoje, medicinoje, universitetuose, o lenkų, rumunų ir vengrų valstiečiai, vokiečiai, čekų ir vengrų amatininkai jautė jiems pavydą. Pastaruoju atveju žydų inteligentija buvo kilusi iš turtingųjų komercinių klasių ir linkusi į integraciją. Lietuvoje žydų bendruomenės gyveno skurdžioje sėslumo zonos aplinkoje, ekonominės depresijos apimtuose miesteliuose. Lietuvoje buvo mažai *haute bourgeoisie* žydų, tad dominavo *liumpenproletariato* sluoksnis, gyvenantis iš nereguliariųjų pajamų. Žydų ekonominę padėtį Lietuvoje galima palyginti su žydų padėtimi Rumunijos Besarabijoje ir Austrijos-Vengrijos Galicijoje. Lietuvis kaimietis galėjo pykti, bjaurėtis žydu, bet pavydėti nelabai buvo dėl ko. “Lietuvis kaimietis nematė aplink save ypatingų žydų turtuolių, kuriems jis galėtų pavydėti ir nuo kurių jis per daug kentėtų. Kas galėtų pavydėti senam Kušliui, smulkių prekių išnešiotojui ir kas nepasigailėtų šio vargšo?”.⁶² Beveik visi žydai lietuvių kūryboje - smulkūs prekyautojai, smuklininkai, prekių išnešiotojai, dalyvaujantys natūrinuose mainuose -supirkinėjantys šerius, kaulus, gelžgalius, keičiantys silkes į kiaušinius, tačiau nėra nė vieno turtingųjų komercinių sluoksnių atstovo.

XIX a. Europoje stiprėjo gamtos ir žemės kultas, skiriantis žemdirbius ir nežemdirbius. Vo-

kiečių antisemitas Otto Glagau viename Vienos laikraštyje rašė, jog “visi žydai ir žydiškos kilmės asmenys iš prigimties yra žemdirbystės priešininkai”.⁶³ Iš natūriniam ūkiui atstovaujančio lietuvių žemdirbio ir prekybinei finansinei veiklai atstovaujančio žydo priešpriešos kilo nepagarbos nuostata žydams, - jie nebuvo laikomi vertingais žmonėmis. Lietuvis kaimietis neįtė žydams rasinės neapykantos, neskatinio ir antiseminių pogromų, tačiau teigti, jog lietuvių kaimietis žydą laikė sau lygiaverčiu asmeniu nėra pagrindo. Liaudies buities tyrinėtojas Ignas Končius rašė, jog žemaičiai ir nevašindavo žydo žydu, bet veikiau vartodavo mažiškinį diminutivą “žydelis”; tarnauti pas žydą buvo laikoma negarbe, žydai buvo ne žmonės, nes tik dirbantieji žemės darbus buvo laikomi tikraisiais žmonėmis.⁶⁴ Lietuvių kalboje žodis “žydelis”, skirtingai negu “žydek” lenkų kalboje, nėra susijęs su neigiamomis konotacijomis. Anot Mykolo Biržiškos, lietuvių vartojamas žodis “žydelis” buvo susijęs su “draugišku kaimynišku nusistatymu, šiltesniu jausmu”.⁶⁵ Neigiamą atspalvį “žydelis”, “žydukas” galėjo įgauti konkrečiame kontekste. Neigiamas šio žodžio vartojimas priklausydavo nuo kalbančiojo žmogaus intonacijos. Etnonimas “žydas” lietuvių kalboje skirtingai negu neigiamas rusiškas žodis “žid” (1780 m. vietoj atėjusių iš Vidurio ir Vakarų Europos žodžių “žid-jude-judaeos” visuose Rusijos imperijos dokumentuose pradėtas vartoti oficialus etnonimas “jev-rej”) yra ne tik tautybės, bet ir judėjų religijos išpažintųjų apibūdinimas. Lenkų kalboje judėjų religijos išpažintoją apibūdina *izraelito* terminas, tuo tarpu lietuvių kalboje žodis “judėjas” ar “izraelitas” XIX a. nebuvo paplitęs. Lenkijos valstybėje (1918-1939) žodis “žyd” parašytas mažąja raide lenkų ortografijoje reiškė religinės bendruomenės atstovą, tuo tarpu didžiosiomis raidėmis parašytas “Žyd” apibūdino tautinę priklausomybę.⁶⁶ Lietuvoje nebuvo tokio plataus žydų politinio ir religinio margumyno, lietuviai neperėmė iš lenkų kalbos šio dvigubo žydų tautybės-religijos apibūdi-

nimo.

Tarp žemaičių, anot Končiaus, žmonėmis buvo laikomi žemaitiškai kalbantys ūkininkai. Žmonėmis nebuvo laikomi nei ponai - dvarininkai, nei bajorai, nei krautuvininkai ar pirkliai žydai (plg. žemaičių posakį „Ką ten iš žydo norėsi, juk jis ne žmogus“⁶⁷), nei kunigai (nes jie aukščiau už žmogų). Etnografas Liudvikas Adomas Jucevičius (1813-1846), tyrinėdamas Žemaitijos regiono buitį, pažymėjo, jog “žemaičiai yra labai prisirišę prie gimtosios vietos, “mirtinai nekenčia kito krašto ir kito tikėjimo žmonių”.⁶⁸

Poetas Czesławas Miłoszas taikliai apibūdino žydo stereotipą XIX a. romatinėje lenkų literatūroje, kurią plačiai skaitė ir lietuviai inteligentai:

Svetimumo kvintesencija yra žydai. Jų sritis - finansinės operacijos, nuo mažiausių iki didžiausių, o nuo tų operacijų yra neatsiejamas nesąžiningumas. Taigi žydai kiek galėdami apgaudinėja, sukčiauja, šantažuoja, yra slapti nusikaltimų bendrininkai <...>. Taigi žydai nepripažįsta jokių kitų vertybių tik materialinę naudą. Be to, jie yra purvini ne tik moraliai, bet ir fiziškai <...> bjaurėjimasis žydais yra lygiavertis bjaurėjimuisi blogiu, o jie tūno visuomenės pašaliuose tykodami, ką įpainioti į savo purvinus (visuomet purvinus) sandėrius. Akimirksniui grįždami prie marksistinės terminijos, pasakytume, kad feodalinėje, tai yra žemės nuosavybe pagrįstoje santvarkoje, kiekvienas finansinis sandėris turi atrodyti kažkiek nešvarus.⁶⁹

Vakarų Europoje populiarėjo kvietimai sugrįžti prie *natura semper sibi consona* (natūralios tvarkos būsenos) - grįžti į gamtą, į prigimtine natūralią būseną supriešinant ją su urbanistine liberaliaja (“žydiška”) kultūra. Lietuvių publicistikoje taip pat sutinkamas žydo – “blogybės” tapatinimas (veikiau nesąmoningas) su miestu - 1885 m. “Aušros” korespondentas iš Veiverių ragino varyti „žydų skarmalius“ iš kaimų į miestus, nors į miestus, o ten jau „kaip Dievas padės“.⁷⁰

Lietuvių požiūris į žydus buvo antropologiniu požiūriu įprastas “savo ir svetimo” - kitos ticos, kito regiono, kitos socialinės grupės, ki-

tos tautybės atstovo (kas jis bebūtų - žydas, vokie-
tis, rusas ar lenkas) įvardijimas šitaip grupuojant
pagal kategorijas išorinį pasaulį. Lietuvių ir žydų
santykių ypatybė yra ta, kad žydai nuo lietuvių sky-
rėsi **visais** ("savas – svetimas") klasifikacijos po-
žymiais – lingvistiniu, antropologiniu (rasiniu), re-
liginiu, papročiu, klasiniu-profesiniu. Jie buvo ki-
taip apsirengę, kitaip elgėsi, kitaip atrodė. Tad eg-
zistavo ypač stiprus religinis-kultūrinis susvetimė-
jimas.

Lietuvoje, skirtingai negu Vokietijoje, Len-
kijoje ir Rusijoje, maskilimų skleidžiamos moder-
niosios idėjos nerado platesnio atgarsio dėl litva-
kų ortodoksijos, kuri atmetė pozityvizmą, nes šis
reikalavo sekuliarinio požiūrio į gyvenimą ir ska-
tino asimiliaciją bei, anot ortodoksų, "atsisakymą
nuo Toros". Maskilimų Vokietijoje principas - "žy-
dai namuose, vokiečiai gatvėje" - Lietuvoje nera-
do atsako dėl segregacinių caro valdžios įsakų,
draudusių žydams užsiimti žemdirbyse ir gyventi
kaimuose, ir dėl liaudiškojo antisemitizmo, so-
cialiniu požiūriu atskyrusio tautas, dėl stiprios ka-
talikybės ir judaizmo priešpriešos ir potraukio lie-
tuvų kultūrai nebuvimo. Rusų, lenkų ar vokiečių
literatūroje, filosofijoje skelbiamos pasaulio per-
tvarkymo/pagerinimo idėjos galėjo traukti žydų
jaunuolius ir skatinti asimiliaciją, bet valstietiška
lietuvių kultūra objektyviai buvo orientuota ne į
platesnį europietiškąjį, o į siauresnį nacionalistinį
turinį. Litvakų egzistavimas štetlyje buvo uždaras,
getas neleido žydams intensyviau bendrauti su ne-
žydais. Tautinio atgimimo laikotarpiu kalba, o ne
religija lietuviams tapo svarbiausiu, vienijančiu
tautinę bendruomenę, elementu. Žydai ir lietuviai
nebuvo susieti bendra kalba. Žydus, kad ir susi-
kaldžiusius religijos, politikos požiūriu, kalbančius
jidiš, rusų, hebrajų ar lenkų kalbomis, vienijo, su-
pratimas, suponuotas judėjų tikybos, kad žydai yra
viena tautinė grupė. Lietuviai, kalbantys lenkiškai
ar rusiškai, atskildavo nuo tautos kamieno.

Po nepriklausomybės atstatymo lietuviško-
jo etnocentrizmo propaguotojams nepagarba lie-

tuvų kalbai rodė nepagarbą lietuvybei ir Lietuvos
valstybei. Lietuviams nepatiko Kaune paplitęs ne
lietuvių kalbų vartojimas bei nelietuviški parduo-
tuvų užrašai. Pirmaisiais nepriklausomybės me-
tais lietuviai ne be pagrindo skundėsi, kad tautinių
mažumų atstovai atsisako kalbėti lietuviškai, kad
Kauno miesto taryboje 1920-1922 m. lietuvių kal-
ba buvo ignoruojama. Lietuvių kalbos vartojimo
problema buvo aktuali ne tik nepriklausomybės
pradžioje. Ir ketvirtajame dešimtmetyje Kaune lie-
tuvius erzino toks "poniškumo" demonstravimas,
kai žydai kalbėdavo tarp savęs rusų ar vokiečių
kalbomis.

10.

XIX a. pabaigoje lietuviškasis nacionaliz-
mas rėmėsi dvipusiu - pranašumo prieš kitas tau-
tas akcentavimo (iškeliant istorinį LDK vaidme-
nį) ir nepilnavertiškumo - jausmu. Vienas iš lietu-
viškojo nacionalizmo siekių buvo maksimalus tau-
tinės teritorijos išplėtimas, Didžiosios Lietuvos su-
kūrimas, tačiau dėl etninių lietuvių skaičiaus ne-
gausumo ir nepilnavertės socialinės struktūros šis
projektas negalėjo būti visapusiškai realizuotas.
Kita nacionalizmo forma įvardijo "etnolingvisti-
nio švarumo" siekį, t.y. lietuvių kalbos ir tautinio
identiteto stiprinimą. Taigi stiprėjant monokultū-
rinei visuomenei kitos tautinės grupės buvo kultū-
ros požiūriu nuvertinamos. Nebuvo siekiama ele-
minavimo keliu apriboti žydų teises tarp lietuvių,
tačiau jau nuo XIX a. pirmosios pusės būdavo
akcentuojamos "kultūrinės kovos" su žydų įsiga-
lėjimu formos. Tokia "kultūrinė kova" buvo po-
puliari tarpukario Lietuvoje tarp katalikiškos kryp-
ties autorių bei organizacijų ir tarp nacionalistinių
partijų bei draugijų.⁷¹

XIX a. antrosios pusės antisemitizmas Lie-
tuvoje kaip ir kitose Vidurio Rytų Europos šalyse
buvo nacionalizmo ir kapitalistinių santykių rai-
dos iššauktas moderniosios visuomenės reiškiny-
s, turėjęs tam tikras idėjas ir koncepcijas (pvz., rasi-

nio skyrimo), kurių nebuvo senosiose antijudaizmo formose.⁷² Modernusis antisemitizmas, nors kartais ir pakartodamas antijudėjinius teiginius, Lietuvoje įgavo antikrikščioniškų bruožų akcentuodamas žydų ekonominį eliminavimą.

Analizuojant antisemitizmo šaknis Lietuvoje XIX a. pabaigoje reikia pažymėti, kad jį skatino sunki žydų bendruomenės ekonominė padėtis ir žydų bei nežydų ekonominis rungtyniavimas dėl tų pačių pragyvenimo šaltinių. Po 1861 metų baudžiavos panaikinimo Lietuvoje valstiečiai galėjo vykti į miestus ir užsiimti prekyba ir amatais, profesijomis, kuriose dominavo žydai. Konkurencinė kova, skatinusi žydų ir lietuvių konfliktus bei antisemitizmą, pateko į XIX a. lietuvių autorių, ginančių lietuvių valstiečius nuo įvairiausių išnaudojimo formų ir apgaulinėjimų, akiratį. „Aušros“ publikacijose žydų kritika nebuvo savitikslis reiškinys; tai buvo konkurencinės žemdirbių ir tarpininkų kovos raiška žemės ūkio produkcijos srityje.⁷³ Konkurencinę kovą skatino žydų siekimas plėtoti ekonominę veiklą diskriminacinių caro įstatymų sąlygomis. Kita vertus, žydų prekybininkų apsukrumas, sugebėjimas prekiauti skatino kaimyninių tautų pavydą, vertinant per šimtmečius susiformavusius prekybinius gabumus kaip klastą ir sukčiavimą krikščionių atžvilgiu. Tačiau sionizmo judėjimo pradininkai Rytų Europoje yra pastebėję ir tai, jog žydų prekybininkų vykdomi komerciniai metodai taip pat skatino antisemitizmą. Toros-Talmudo nuostatai, reglamentuodami judėjų santykius su judėjais, nedraudė žydų prekybininkui pelnytis iš nežydo. Kaip ir bet kurie prekybininkai, žydai nevengė pelnytis ir nešvariais metodais, tačiau antisemitinių publikacijų autoriai keldavo viešumon ne ekonominius, o tautinius aspektus ir suabsoliutindavo neigatyvius žydų būdo bruožus. Vincas Kudirka rašė, jog „tarp krikščionių pirklių rasime ir neteisingų, bet tarp pirklių žydų visai nerasime teisingų“.⁷⁴

Antisemitizmą, kuris skatino išstumti žydus iš amatų ir prekybos ir kurių formavo Lietuvos tau-

tinio atgimimo veikėjai, didžiąja dalimi nulėmė ne prasta žydų prekiautojų ir amatininkų paslaugų kokybė, bet žydų ir nežydų ekonominio rungtyniavimas dėl pragyvenimo. Žydai Lietuvoje dominavo ne tik prekybos, bet ir amatų sferoje. XIX a. pabaigoje Kauno ir Vilniaus gubernijų žydai amatininkai, užėmę beveik visą amatų sferą, atliko svarbų vaidmenį užpildydami vietinę rinką nėlabai kokybiškais, bet labai pigiais gaminiais ne dėl krikščionių amatininkų, tačiau dėl pačių žydų konkurencijos. Amatininkai sudarė 35 proc. aktyvių žydų tautybės gyventojų Kauno gubernijoje, 41 proc. Vilniaus gubernijoje ir 47 proc. Gardino gubernijoje.⁷⁵

Sėslumo zonoje susipietę žydų prekiautojai bei amatininkai⁷⁶, ypač po pakartotino išstūmimo iš kaimų 1908-1911 m., norėdami išgyventi konkurencinėje kovoje, buvo priversti mažinti kainas ir pasitenkinti minimaliu pelnu, kuris ir taip buvo nedidelis. Operacinis žydų prekybininkų veiklos laikas dėl šeštadienio poilsio (šabo) dienos buvo trumpesnis negu krikščionių ir tai dar labiau sumažindavo prekybines operacijas. Didelė miestų žydų dalis nuolat kėsavo nepriteklius: atsitiktinumas, liga, invalidumas, šeimos galvos senatvė ar krizė gamyboje priversdavo šeimą badauti. Nė lengva buvo ir krikščionims miestuose, bet jie turėjo galimybę išvykti į kaimo vietas arba į vidines Rusijos gubernijas, tuo tarpu kai žydų proletariatas buvo „uždarytas“ sėslumo zonoje.

Žydų bendruomenės atsakas į sunkią ekonominę padėtį buvo trejopas:

1. Savišalpos ir paramos organizavimas. Tarp žydų visada buvo išplėtotą savišalpa. XIX a. pabaigoje Vilniaus savišalpos organizacijos išleisdavo 300 000 rublių per metus, tačiau pinigai efektyviai nebuvo panaudojami. Vilnius tapo centru, į kurį suplaukdavo beturčių ir ligonių grupės iš kitų vietovių, o vietinės neturtėlių aukotojų šeimos negaudavo šios pašalpos pagal proporcingus savo įnašus.

2. Diplomų, suteikiančių teisę gyventi vidinėse Rusijos imperijos gubernijose paieškos -

„urodlivaja forma“⁷⁷, anot pranešimo Valstybės Dūmos deputatui J. Montvilai autoriaus, nes žydai veržėsi į abejotinos kokybės aukštasias mokyklas, norėdami bet kuria kaina gauti diplomą („svo-boda peredviženija priobretionaja diplomami stoit v ich glazach samych bolšych žertv“). Kai kuriose Vilniaus mokyklose, turinčiose teisę išduoti diplomus, iki 80 procentų kontingento sudarydavo žydų jaunuoliai. Eksternu taip pat mokėsi beveik vien žydai.

3. Emigracija, kuri ypač sustiprėjo po antisemitinių pogromų ir 1882 m. nuostatų. Emigracija skurdino žydų tautą - išvykdavo geriausius ir sveikiausius žydus, kai neturtėliai ir silpnieji likdavo ir taip dar labiau gramzdindavo žydus į beviltišką skurdą Vilniaus mieste.

Žydų bendruomenės sąlygas sunkino ribojamos katalikų gyventojų teisės - apribotos valstybės tarnybos ir žemės nuosavybės įsigijimas. Negalėdamas gauti valstybinės tarnybos, vidutinis katalikų sluoksnis, neturintis žemės arba negalintis persikelti į vidines gubernijas (dėl pinigų stygiaus ir dėl konservatyvumo - nenoro išvykti iš gimtosios vietos), buvo priverstas ieškoti pragyvenimo šaltinio prekybos ir amatų sferose (kita vertus, „emu tut prichoditsa stalkivatsa s boriuščimsia do otčajanija jevrejskim elementom. Konkurencija idiot ne na žiznj, a na smertj i v konce koncov oba obrečeny na neizbežnuju gibel“⁷⁸).

Oficialūs asmenys, buvę 1897 m. Rusijos imperijos gyventojų surašymo skaičiuotojais, įpratę nuo vaikystės galvoti apie žydų eksploatacinius instinktus, buvo visiškai apstulbę, kai pamatė kokiomis sąlygomis Vilniaus mieste gyvena žydai. Rūsiuose gyvendavo po 10 žmonių vienoje kambaraitėje, kurioje buvo vos dvi lovos. Likusieji šeimos nariai miegodavo ant grindų. Penkių asmenų šeima maitindavosi 4 svarais duonos ir viena silke per savaitę. Vaikai distrofikai nuolat sirgdavo. XIX a. pabaigoje vien Vilniuje vargšų žydų buvo iki 20 000 (1/4 visų Vilniaus žydų). Padėtį blogino 1905 m. revoliucijos įvykiai. Streikai, kovos tarp

darbininkų ir darbdavių sužlugdė Vilniuje ne vieną įmonę.

9.

XIX a. lietuvių autoriai didžiąją dalį antisemitinių idėjų pasiskolino iš kaimyninių šalių, kur antijudaizmas ir antisemitizmas susiliedavo su nacionalistiniu turiniu ir rungtyniavimu ekonominiam sektoriuje. XIX a., Europoje vykstant industriniam perversmui, turtas virto kapitalu, kuris galėjo laisvai judėti, būti įkeičiamas ar parduodamas. Kapitalizmas nepripažino sentimentų, jis atmetė senąsias žemės ūkio, „feodales“ vertybes, konkurencija tapo varomąja naujos visuomenės jėga. Į smulkiosios ir vidutinės ekonomikos sferą pradėjo veržtis nacionalizmo pažadintų tautų atstovai, stumdami žydus iš jų tradicinių užsiėmimų. Antisemitizmas, pasirodęs tautinio atgimimo veikėjų raštuose ir skatinantis išstumti žydus iš amatų bei prekybos, didžiąja dalimi buvo nulemtas ne prastos žydų prekiautojų ir amatininkų paslaugų kokybės ir apgavysčių, bet žydų ir nežydų ekonominio rungtyniavimo dėl pragyvenimo šaltinių.

1885 m. „Aušros“ korespondentas rašė, jog žydų skarmaliai „tupi ant mūsų ūkininko sprando ir lobsta iš jo prakaito“. Visose smulkiosios ekonomikos sferose (karčiamoje, parduotuvėje) ir miesteliuose vien tik žydai, kurie laiko „mūsų gojų savo naguose“.⁷⁹ Žymus lietuvių visuomenės veikėjas ir pramonininkas Petras Vileišis (1851-1926) 1886-aisiais metais išleido knygutę *Mūsų žydai, ir kaip nuo anu turime gytiesi*, nukreiptą prieš žydų ekonominį svorį Lietuvoje. „Lietuvos ūkininko“ kalendoriuje, kuris buvo populiarus tarp lietuvių valstiečių, buvo spausdinami straipsniai, kviečiantys lietuvius aktyviau dalyvauti komercinėje veikloje ir amatuose, ir taip išstumti žydus. Panašios pozicijos laikėsi „Tėvynės sargo“, „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos“ autoriai (K. Pakalniškis, P. Urbanavičius⁸⁰ ir kt.).

Visus modernaus antisemitizmo požymius

atitinka lietuvių tautinio atgimimo lyderio Vinco Kudirkos publicistika, kuriai didelį poveikį padarė lenkų tautinių demokratų (1883 m. - Lenkijos lyga, nuo 1893 m. - Tautinė lyga, nuo 1897 m. - *Stronnictwo narodowo Demokratyczne*) nuostata - pirkti pas savus (*kupuj u swoich*). V.Kudirka Varšuvoje dalyvavo „Lietuvos“ draugijos veikloje, o jos nariai, keldami tautinius-kultūrinius reikalavimus, buvo veikiami lenkų visuomenėje dominavusių idėjų (tarp jų ir antisemitinių). Kita vertus, didelė žydų koncentracija Varšuvoje, jų gyvenimo būdas, įkyrūs ir rėksmingi prekyautojai krisdavo į akis visiems atvykėliams.⁸¹

Pirmajame Vinco Kudirkos kūrinyje, išspausdintame „Aušroje“ („Kodėl žydai nevalgo kiaulienos“) buvo perteikta nuo viduramžių žinoma apokriptinė istorija, kai Kristus, bausdamas žydus už netikėjimą, vieną iš jų pavertė degla kiaulienos.⁸² Anot kultūros sociologo Vytauto Kavolio, V. Kudirka jautė žydams stiprią neapykantą, kurią galima paaiškinti katalikybės pažiūromis, lenkų pozityvistų įtaka, ekonominių ir tautinių interesų susikirtimu: „tai paliko stambiausioji Kudirkos yda: moralinis provincializmas žydų atžvilgiu“.⁸³ Kai kurie Kudirkos biografai teigia, kad jo pažiūras lėmė gydytojų žydų konkurencija, kurią buvo sunku atlaikyti jaunam gydytojui, atsikėlusiam į Šakius 1890 m. pradžioje.⁸⁴ Tačiau negatyvus jo požiūris į žydus susiformavo dar iki V. Kudirkos atsikėlimo į Šakius, o domėjimasis antisemitiniais autoriais (E. Drumontu) negali būti paaiškinimas vien tik ekonomine konkurencija.

V. Kudirka kritikavo žydus už tai, kad jie slapta prekiauja degtine, supirkinėja vogtus daiktus ir už juos moka degtinę, kiršija dvarininkus su valstiečiais. V. Kudirkos publicistikoje žydai yra tarsi „vorai, tiesiantys savo tinklą“, „erkės ant svieto kūno“⁸⁵. Kita vertus, V. Kudirka žydo socialinių-ekonominių statusą vertino dvipusiškai - jam žydas yra „purvinas ir nušašęs“, bet kartu ir gudrus bei pavojingas eksploatatorius. Blogybė, anot V.Kudirkos, yra ta, kad „mūsų krikščionys labiau

tiki žydo varvaliavimui karčiame ne kaip kunigo pamokslui bažnyčioje“.⁸⁶

Vinco Kudirkos pasipiktinimas žydais neapsiribojo vien tik ekonominiu antisemitizmu. Jo retorikoje galima rasti ir rasinio antisemitizmo motyvų, ir „žydo - amžino (baisiausiojo) krikščionių priešo“ – įvaizdį, perimtą iš tradicinio krikščioniško antijudaizmo formų, ir žydų nekintamumo (žydai per amžius siekia sunaikinti krikščionybę) tezę:

Semitai veda kovą su arijonimis nuo amžių, vieni kitų neužkenčia. Šiandieninis antisemitizmas yra tikrai prajovutąsoje tos amžinos kovos, rodančiu, kad arijonys aiškiau pajuto ant savo kaklo skaudesnę spustelėjimą semitiškos hidros ir stengiasi atsiliuosuoti.⁸⁷

Kudirkos publicistikoje susipina antijudaizmo ir modernaus rasinio antisemitizmo elementai: kai žydas yra blogas (*vodingas*, anot Kudirkos), ne todėl, kad jį blogiui skatina velnias, bet todėl, kad pats velnias yra reinkarnavęsis į žydą (t.y. jis pats yra blogis). Taigi Vakarų Europos antisemitų pavyzdžiu V. Kudirka buvo įsitikinęs, jog žydas, nepaisant konvertavimo ar asimiliavimo, visada bus nekintantis žydas su išnaudotojiškomis savybėmis. Vincas Kudirka siejo žydų veiklą su masonieriška sąmokslu teorija. Cituodamas Eduardą Drumontą, populiarios antisemitinės knygos *La France juive* (1886) autorių, ir *volens nolens* kartodamas Fiodoro Dostojevskio mintis, jis rašė, jog žydas integruosis į visuomenę tik tada, kai jam tai bus naudinga ir jei taip lieps žydijos (masonerijos) paslaptys; išsilavinimas ir mokslas negali priversti žydo tapti naudingą visuomenės nariu, nes „nuo žydo ir aukščiausias mokslas nenuvalo purvų, pritinkančių žemiausiems žydijos laipsniams <...>. Jeigu nenori apsidergti, neprileisk prie savęs žydo; jeigu nenori apdergti savo draugiją, neprileisk prie jos žydo!“⁸⁸

Kudirkos, kaip ir kitų publicistų, antisemitizmas nebuvo pagrįstas tikru žydų ir jų kultūros pažinimu, o tik kasdienės jų buities stebėjimu. Žydų skurdas, jį lydintis purvas bei nešvara krito į

akis, - šis požymis imtas laikyti svarbiausiu elementu, apibūdinančiu šią bendruomenę. „Purvino ir nešvaraus“ žydo įvaizdis aptinkamas daugelio lietuvių publicistų, rašančių apie žydus, darbuose. M. Valančius rašė, kad „didžių miestų žydelkos, nors ir pasipuošusios, tačiau visuomet dvokia“.⁸⁹ V. Kudirka gi rašė, jog „žydai yra vieni nešvariausių, nevalyviausių sutvėrimų. Kiekvienas žydas aplipęs purvais, suskretęs, nušąšęs, apsileidęs vabalais ir t.t. Ne be reikalo lietuviai sako ant žydo: smarvė, parkas“.⁹⁰ Higieninis švarumas, anot racionalisto Kudirkos, veikia žmogaus dvasią - „nešvarus apsileidęs žmogus, kuris nesibjauri šlykščiais dalykais, greičiau nepasibjaurės ir pikta padaryti.“⁹¹

Liaudies pasakojimuose apie žydų papročius aptinkama, jog žydai, valgydami daug svogūnų ir česnakų, labai dvokia: česnakus jie valgo todėl, kad velnias bijotų smarvės.⁹² Racionalus paaiškinimas teigtų, jog žydų bendruomenė, suspaudusi *štetliuose*, gyveno blogomis higieninės sąlygomis, tačiau Lietuvoje, kur žydai gyveno ortodoksinėse bendruomenėse, halakinės taisyklės reikalavo kartą per savaitę, penktadienį, eiti į ritualinę pirtį. Todėl vargu ar kitokį žydo kvapą lietuviai galėjo jausti dėl žydo higieninės nešvaros. Švaros ir nešvaros priešprieša turėjo religinį pagrindą. Andrei'us Oisteau'as, nagrinėdamas antisemitinių įvaizdžių formavimąsi tarp rumunų, rašo, jog toks nešvaraus žydo įvaizdis galėjo kilti dėl skirtingo maitinimosi ir priešpriešos „savas-svetimas“ įvaizdžio socialinėje struktūroje – nekrikščionio, blogo žmogaus žydo kvapas yra kitoks, velniškas, susijęs su pragaru.⁹³

Rinkimų į Rusijos Valstybės Dūmas laikotarpiu (1906-1912 m.) tarp žydų ir lietuvių vyko platesnis politinis bendradarbiavimas. Lietuviai ir žydai susitardavo tarp savęs remdami bendrus kandidatus ir sudarydami bendrą lietuvių-žydų rinkikų kurijos bloką prieš lenkų dvarininkų bloką.⁹⁴ Šitaip buvo kuriamas pamatas žydų ir lietuvių politinio elito suartėjimui; tuo tarpu po 1905 m. Len-

kijoje smarkiai sustiprėjo politinis antisemitizmas, 1912 m. išsiliejęs į tautinių demokratų lyderio Romano Dmowskio organizuotą žydų parduotuvių boikotą Varšuvoje. XX a. pradžioje lietuviškų vartotojų draugijų ir parduotuvių, kurias organizuodami daug prisidėjo katalikų kunigai, kūrimasis kai kuriose vietovėse buvo susijęs su antižydiškais pasisakymais. 1909 m. Veiviržėnuose, vartotojų draugijos susirinkime, klebonas B. Tamulevičius kalbėjo apie vietos žydų suktybes ir ragino katalikus kurti savo komercijos įmones.⁹⁵ Katalikų laikraščio žinutėje iš Laukuvos rašoma, jog vartotojų draugijai sektųsi labiau, jeigu žmonės neštų pajus į draugiją, o ne „pas žydus“.⁹⁶ Tačiau kitose Lietuvos vietovėse, kur sėkmingai veikdavo vartotojų draugijos, būdavo padedama ir neturtingiems žydų gyventojams⁹⁷, tad santykių su žydaus pobūdis priklausydavo nuo vietinių kunigų ir parapijiečių geranoriškumo bei supratimo.

Pirmojo pasaulinio karo pradžioje žydai patyrė naujus caro valdžios persekiojimus. Apie 200 000 žydų kaip „nepatikimas ir palankus vokiečiams elementas“ buvo ištremti iš Kauno, Kuršo ir Gardino gubernijų į vidines Rusijos gubernijas, 1915 m. vasarą kazokai ir rusų kareiviai atsi-traukdami vykdė pogromus ir plėšė žydus.⁹⁸ Tad vokiečių okupaciją žydai sutiko kaip mažesnę blogybę ir dėl vokiečių ir jidiš kalbų artumo, ir ekonominių sugebėjimų - jie buvo tarpininkai tarp vokiečių ir lietuvių, kurie vėliau kaltino žydus kolaboravimu, Lietuvos miškų naikinimu ir lietuvių išnaudojimu.⁹⁹ Vėliau pirmojo pasaulinio karo patyrimą kai kurie Lietuvos žydai Antrojo Pasaulinio karo išvakarėse siejo su iliuzijomis apie „padorų“ vokiečių elgesį.

Žydams buvo sunku identifikuotis su 1918 m. atsikūrusia Lietuvos valstybe, kadangi Lietuvos žydų sąmonėje žydų gyvenama teritorija - *Lite* – nebuvo tapatinama su etnografinė Lietuva, o apėmė Vilniaus, Kauno, Gardino, Suvalkų bei Vitebsko gubernijas. Buvusioje Rusijos imperijos teritorijoje gyvenusi žydų visuma buvo išskaidyta

trijose valstybėse. Demografiniu požiūriu *litvakai* buvo padalinti tarp Lenkijos, Lietuvos ir Sovietų Rusijos. Sovietų Rusijoje (nuo 1922 m. Sovietų Sąjungoje) žydai buvo „sovietizuojami“ ir daromi „tarybiniais piliečiais“. Lenkijoje -Varšuvoje, Lodzėje, Vilniuje - *litvakai*, kalbantys rusų ir jidiš kalbomis, buvo ne tik ekonominiai konkurentai, bet ir pavojingas veiksnys lenkiškos dvasios požiūriu. Tik Lietuva tarpukario laikotarpiu buvo daugiau ar mažiau rami vieta, kur egzistavo tautinė autonomija, *kelihe* sistema, nepriklausomas švietimas ir pan.

Žydų organizacijos Lietuvoje nesiekė sukurti atskiro politinio organizmo; visų pirma jos norėjo nacionalinės-kultūrinės savivaldos. Kai kurios žydų grupės Lietuvoje buvo visiškai lojalios Lietuvos valstybei, kitos laikėsi nuošaliau. Tiesa, Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje bei Rusijoje, *Žydų socialistų sąjunga* (Bundas) skelbė socialinės revoliucijos programą ir simpatizavo bolševikinei Rusijai, tačiau tai buvo vidinių politinių skirtumų žydų visuomenėje padarinys. Lietuvių visuomenėje taip pat egzistavo analogiški politiniai judėjimai.

„Žydo komunisto“ stereotipas Lietuvoje pradėjo formuotis po 1917 m. bolševikų revoliucijos Rusijoje, tuo tarpu kaimyninėje Lenkijoje „žydo-komuna“ stereotipas klostėsi po 1905 m. revoliucijos Rusijoje. Žydai, prijauciantys socialinio teisingumo ir lygybės idėjoms, dalyvavo Rusijos, Vengrijos, Bavarijos revoliucijose. Rusijoje

žydai pirmą kartą tapo lygiaverčiais piliečiais ir galėjo realizuoti savo energiją visose gyvenimo sferose. Ši grupė, įpratusi kovoti dėl ekonominio išlikimo, buvo pranašesnė ir socialinėje, mokslinėje bei politinėje sferose. Net tik antisemitai, bet ir žydų rėmėjai (pvz., lordas Balfouras), sionistai bei ortodoksai nebuvo patenkinti didėjančiu revoliucingumu tarp žydų. Lietuviai, grįžę iš Rusijos ir matę revoliucijos baisumus, akcentuodavo žydų komisarų vaidmenį. Spauldoje buvo teigiama, jog Rusijoje įvyko žydiška-bolševikiška revoliucija. Žydo-bolševiko įvaizdis stiprėjo į politinę ir kultūrinę areną žengiant naujai kartai, kuri nebeturėjo artimesnių asmeninių ir kultūrinių kontaktų su žydais kaip senoji inteligentija Pastarosios atstovai (G. Petkevičaitė-Bitė, M. Römeris, S. Šalkauskis, J. Basanavičius, A. Smetona) pabrėždavo, jog ir žydai, ir lietuviai kentė carinę spaudą, kartu pasisakydami prieš antisemitizmą. Naujosios kartos, baigusios lietuviškas mokyklas, auklėjimas buvo susijęs su tautiškumo iejomis. Daugelis šios kartos atstovų, gimusių XX a. pradžioje, priklausė radikalioms grupuotėms: *Lietuvos šaulių sąjungai*, *Jaunajai Lietuvai* ar nacionalistinei *Geležinio Vilko* organizacijai. Jie garbino fašistinio tipo organinį valstybės modelį ir radikalias kovas už lietuviybę idėjas. Taigi jų nacionalizmo nuostatos buvo radikalesnės negu jų tėvų. Kudirkos laikotarpio modernaus nacionalizmo idėjos išstūmė katalikiškąjį universalizmą, kuriam nuo XIX a. atstovavo Motiejus Valančius.

Išnašos:

¹ Leontovič O. *Istoričeskoje isledovanije o pravach litovsko-ruskich jevrejev*. Kiev: Universitetskaja tipografija, 1864, p. 46.

² Tatarė A. Ubagiėsius. Kn.: *Pamokslai išminties ir teisybės*. Vilnius: Vaga, 1982, p. 221. Jonas iš Svisločės. Krominykas vandravoja. Kn.: *Lietuvių didaktinė proza*. Vilnius: Vaga, 1982, p. 62 - 65. Jucevičius L.A. Žemaičių žemės prisiminimai. Kn.: Jucevičius L. A. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1959. Valančius M. Pasakojimai Antano Trietininko. Kn.: Valančius M. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1972, t. 1, p. 394, 399. Valančius M. Žemaičių vyskupystė. Kn.: *Raštai*. Vilnius, 1972, t.2, p. 395, 382. Katkus M. Balanos gadynė. Kn.: Katkus M. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1965, p. 226 - 230.

³ Römer M. *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwow: Polskie towarzystwo nakladowe, 1908, p. 108-109, 178 -179.

⁴ Sawicki J. *Mykolas Römeris ir buvusios LDK žemių tautinės problemos. Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T.15. Vilnius: Eugrimas, 1999, p. 103.

⁵ Biržiška M. *Lietuvių tautos kelias. Į naują gyvenimą. Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*. Los Angeles: The Bonnie Press, 1952, Vol. 1, p. 64 - 85. Ivinskis Z. Lietuviai ir žydai istorijos šviesoje. - Naujoji viltis. 1980/13, p. 38.

⁶ Braudel F. *Vremia mira. Materialnaja civilizacija, ekonomika i kapitalizm XV – XVIII v.v.* Moskva: Progress, 1991, t. 3, p. 186.

⁷ Schochet E. J. Lietuvos žydų būdas - Vilniaus Gaono palikimas. Kn.: *Vilniaus Gaonas ir žydų kultūros keliai. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga*. Vilnius, 1997, rugsėjo 10-12. Vilnius: VU leidykla, 1999, p. 195.

⁸ Biržiška M. *Ibidem*, p. 33:

⁹ Čepėnas P. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. Chicago: Dr. K. Griniaus fondas, 1977, t.1, p. 46.

¹⁰ Etkes I. Marriage and Torah study among the *Lomdim* in Lithuania in the Nineteenth century. In: *The Jewish Family. Metaphor and Memory*. (Ed. by David Kraemer). New York, Oxford: Oxford university press, 1989, p.154.

¹¹ Alon G. The Lithuanian Yeshivas. In: *The Jewish expression*. Ed. by Judah Goldin. London: Bantam Books, 1980, p. 452 - 453 .

¹² Pawlikowski J. Jėzus-fariziejus ir Kristus. - Šiaures Atėnai, 1998 04 11.

¹³ Wolf L. *Inventing Eastern Europe. The map of civili-*

zation on the mind of Enlightenment. Stanford: Stanford University press, 1994, p. 27 -29.

¹⁴ Sirokomlė V. *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*. Vilnius: Mintis, 1989, p. 49.

¹⁵ Etkes I. *Ibidem*, p. 166.

¹⁶ *Encyclopaedia Judaica*. Jerusalem: Keter, 1996, Vol.11, p. 370. *Jerusalem of Lithuania*, Illustrated and documented. Collected and arranged by Leyzer Ran. New York, 1974, Vol. I, p. XXII.

¹⁷ Bairžauskaitė T. Vladimiras Gadonas (XIX a. I pusės Žemaičių bajoro sociokultūrinis portretas). - Lietuvos istorijos metraštis, 1997. Vilnius, 1998, p. 153 -157.

¹⁸ “one of the darkest periods of life under the Czars” (Greenbaum M. *The Jews of Lithuania. History of a Remarkable Community 1316 - 1945*. Jerusalem, N.Y: Gefen Books, 1995, p. 179).

¹⁹ Apie 70 000 žydų buvo paimti į rekrūtus (iš jų apie 50 000 – mažamečiai) ir apie pusę visų jų priverstinai pakrikštyta (Stanislawski M. *Tsar Nikolas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia 1825 - 1855*. Philadelphia: Jewish publication society of America, 1983, p. 33 - 40). Pagal kitus šaltinius žydų kantonistų, tarnavusių pagal 1827 m. statutą, skaičius buvo apie 30 000 - 40 000, dar kiti mini 25 000 (Eliach Y. *There once was a world. A 900 year chronicle of the shtetl of Eishyshok* . N.Y: Little , Brown & Co., 1998, p. 47).

²⁰ Kudirka V. Tėvynės varpai. Nr. 4. 1889. Kn.: Kudirka V. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1990, t. 2, p. 438.

²¹ Krėvė V. *Bobulės vargai. Silkės. Išsibarė*. Kaunas: Spaudos fondas, 1933, p. 39.

²² Lietuvis M. *Apie totorių, maskvėnų ir lietuvių papročius*. Vilnius: Vaga, 1966, p. 52.

²³ Goštautas J. *Ponas Teisėjaitis arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją*. Vilnius: Vaga, 1967, p. 40, 72.

²⁴ Daukantas S. Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių. Kn.: Daukantas S. *Raštai*. Vilnius: Vaga, t.1, 1976, p. 69, 690 - 691.

²⁵ Sirokomlė V. *Ibidem*, p. 39.

²⁶ Sirokomlė V. *Ibidem*, p. 39.

²⁷ Žr.: Merkys V. *Motiejus Valančius. Tarp katalikiško universalumo ir tautiškumo*. Vilnius: Vaga: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999, p. 370 - 371, 384 -385. Verta pažymėti, jog šioje išsamioje studijoje V. Merkys Žemaičių vyskupo kritikos žydų atžvilgiu visiškai nekommentuoja (vidinė cenzūros nuostata?), nors iš krikščioniškųjų pozicijų jį paaiškinti būtų galima ne-

kompromituojant M. Valančiaus veiklos kaltinimais antisemitizmu.

²⁸ *Paaugusių žmonių knygelė*. Parašė vysk. M. Valančius, Kaunas: Šviesa, 1920, p. 56.

²⁹ *Ibidem*, p. 56.

³⁰ Manuel F. E. *The broken staff: Judaism through Christian eyes*. Cambridge, Mass.: Harvard university press, 1992, p. 286.

³¹ *Tris pašnekesiai ant Nemuno kranto*. Parašė Adomas Jakštas [Dambruskas]. Kaunas, 1906. *Ar katalikas gali būti socialistas?* Parašė lietuvis katalikas Kvietkus. Seinai, 1907. *Žydai ekonomijos ir visuomenės žvilgsniu*. Parašė d-ras A. Maliauskas. Kaunas: Ateitis, 1914. *Masonai arba parmazonai*. Parašė d-ras A. Maliauskis. Kaunas, 1926.

³² Walzer M. Kritikų draugija. Visuomenės kritika ir politinis angažuotumas dvidešimtojo amžiuje. Vilnius: Pradai, 1992, p. 47.

³³ Gutman Y. Polish antisemitism between the wars: an overview. In: *The Jews of Poland between Two World Wars*. (Ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz and C. Shmeruk). Hanover and London: University Press of New England, 1989, p. 106.

³⁴ Jakštas A. Ekspresionizmas mene ir poezijoje. Kn.: *Meno kūrybos problemos*. Parašė A. Jakštas. Kaunas: Šviesa, 1931, p. 226 - 227.

³⁵ Kun. J. Lomanas. *Quo vadis modernioji Europa?* Kaunas: Šviesa, 1932, p. 144.

³⁶ *Ibidem*, p. 199.

³⁷ Daulius J. *Komunizmas Lietuvoje*. Kaunas: Sakalas, 1937, p. 198.

³⁸ Vaišnora J. Žydų klausimu. - *Židinys*, 1937/11, p. 418 - 427.

³⁹ *Talmudas židu sulig priglaidimu knigėlės musu žydai*. Vilnius, [b.m. b.d.].

⁴⁰ A. S. Tagier. *Carskaja Rosija i delo Beilisa*. Moskva: Ogiz, 1933, p. 17-19.

⁴¹ *Krikščionis žydų Talmude arba slaptingas rabinų mokslas apie krikščionybę*. Surinko kun. J. B. Pranaitis. Liet. vertė A. J. Seinai, 1912. 1937 metais Varšuvoje išleista J. Pranaičio knyga buvo iliustruota lietuvių kunigų, kentėjusių bolševikų nelaisvėje 1918-1920 m., nuotraukomis (Ks. J. Pranaitis *Chrzescijanin w Talmudzie żydowskim*. Warszawa, 1937).

⁴² Johannes Andreas Eisenmenger. *Entdecktes Judhenthum*. Bd. 1-2. Königsberg [Berlin], 1710.

⁴³ August Rohling. *Der Talmudjude*. Münster, 1871.

⁴⁴ *Krikščionis žydų Talmude...*, p. 5.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 72 - 84.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 92.

⁴⁷ Napisal Rabboni. *Co Talmud movi o chrzescijanach?* Wilno, 1910. Niemojewski A. *Dusza Żydowska w zwierkiadle Talmudu*. Warszawa, 1921. Zaderecki T. *Talmud w ogniu wiekow*. Warszawa, 1935. Treciak St. *Talmud o gojach a kwestia żydowska w Polsce*. Warszawa, 1939.

⁴⁸ Grigas V. M. Krikščionis žydų Talmude. - Tautos žodis, 1933 04 - 15 05 15. Atskira knyga: Grigas V. M. *Krikščionis žydų Talmude*. Kaunas: Žibintas, 1933.

⁴⁹ Tėvynės varpai. 1890/10. Kn.: Kudirka V. *Raštai*, Vilnius: Vaga, 1990, t. 2, p. 457.

50 *Senoves pripažintijei poteraj kurius pagal senųjų knigu padawymą ir senu žmonių kalbiejima surinka, surasze ir iszdrukawodyna senos gadynes kunigas*. Wilnius: Juzupa Zawadzka drukarnios išleidimas, 1909, p. 25. *Platesnis katekizmas arba Šv. Rymo katalikų bažnyčios mokslo išguldymas patvirtintas Žemaičių ir Vilniaus vyskupijoms*. Kaunas: Saliamono Banaičio spaustuvė, 1908, p. 18.

⁵¹ Richard Wagner. *Das Judenthum in der Musik*. Leipzig, 1869.

⁵² Anglickienė L. Žydas lietuvių pasakomojoje tautosakoje. - *Liaudies kultūra*, 1996/5, p. 51 - 52.

⁵³ Mardosa J. Lietuvių-žydų santykiai Lietuvos miesteliuose ir kaimuose (1920 - 1940). Kn.: *Atminties dienos. Tarptautinė konferencija skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50 mečiui. 1993 m. spalio mėn. 11-16 d*. Vilnius: baltos lankos, 1995, p. 378.

⁵⁴ *Lietuvių sąmojis. Liaudies anekdotai*. Spaudai paruošė J. Balys. Kaunas: Spindulys, 1937, p. 6.

⁵⁵ Butkus A. The Lithuanian nicknames of ethnonymic origin. - *Indogermanische Forschungen. Zeitschrift fuer Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft*. Hrsg. W. P. Schmid, 1995/100, p. 224.

⁵⁶ Višinskis P. Antropologinė Žemaičių charakteristika. Kn.: Višinskis P. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1964, p. 214.

⁵⁷ Kun. Kaz. Macius. *Vainora, žydų budelis. Apysakėlė*, Vilnius: Sietynas, 1914.

⁵⁸ *Žydas ir džukas. Linksma komedijėlė*. Sulietuvino Vaidėvutis. Chicago, 1912, p. 15-17.

⁵⁹ Anglickienė L. *Ibidem*, p. 52. Mardosa J. *Ibidem*, p. 379. Končius I. *Žemaičio šnekos*. Vilnius: Vaga, 1990, p. 64- 65.

⁶⁰ Anglickienė L. *Ibidem*, p. 50. Mardosa J. *Ibidem*, p. 377- 379.

⁶¹ "... tokia yra pasaulio tvarka, kad bjaurėjimasis žydais yra lygiavertis bjaurėjimuisi blogiu, o jie tūno visuomenės pašaliuose tykodami, ką įpainioti į savo purvinus (visuomet purvinus) sandėrius." Miłosz Cz. Ro-

dzewiczowna. Kn.: Miłosz Cz. *Tėvynės ieškojimas*, Vilnius: baltos lankos, 1995, p. 30.

⁶² Banevičius M. V. Krėvės realistinės novelės (Kritikos etiudas). - Darbai ir dienos. Literatūros skyriaus žurnalas. Kaunas, 1931/2, p. 181.

⁶³ Pulzer P.J. *The rise of political antisemitism in Germany and Austria*. New York: John Wiley and Sons Inc., 1964, p. 66. Pagal stereotipinį įsitikinimą tarp žemesniųjų lenkų socialinių grupių žydai negalėjo ir nesugebėjo užsiimti dviem profesijomis, kurios buvo laikomos prestižinėmis – žemdirbyste ir karyba (Olga Goldberg - Mulkiewicz. Polish folk culture and the Jew. In: *Poles and Jews. Myth and reality in the historical context. An international conference*. Ed. John Micgeil, Robert Scott, H. B. Segel. N. Y.: Columbia university press, 1986, p. 482).

⁶⁴ Končius I. *Ibidem*, p. 61 - 64, 76 - 77. Taip pat žr.: Mardosa J. *Ibidem*, p. 347 - 382.

⁶⁵ Biržiška M. *Ibidem*, p. 38.

⁶⁶ Tomaszewski J. The national question in Poland in the twentieth century. In: *The national question in Europe in the historical context*. Ed. by M. Teich and R. Porter. Cambridge: Cambridge university press, 1993, p. 313.

⁶⁷ Končius I. *Ibidem*, p. 80. 1939 m. Prasidėjus Leipalingio antisemitiniam incidentui turgaus aikštėje pasklido gandai, kad "žydai žmogų peiliu pjaustė" (1939 06 30 Kvotų viršininko raportas Valstybės saugumo departamento direktoriui // Lietuvos valstybės archyvas. F. 378. Lietuvos respublikos valstybės saugumo departamentas. Ap. 10, b. 158, l. 33).

⁶⁸ Jucevičius L. A. Žemaičių žemės prisiminimai. Kn.: Jucevičius L. A. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1959, p. 444 - 445.

⁶⁹ Miłosz Cz. *Ibidem*, p. 29 - 30. Lietuvių liaudį ginančioje publicistikoje yra nemažai neigiamų apibendrinto žydo apibūdinimų.

⁷⁰ Auszra, 1885 / 7-8, p. 234. Mieste susitelkę žydai galėjo sudaryti įspūdį, kad Lietuvoje jų yra labai daug. Lietuvos vidaus reikalų ministras Rapolas Skipitis rašė, jog pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvos žydai kėlėsi į didesnius miestus ir sudarė įspūdį (ypač Kaune) dėl jų dominavimo (Skipitis R. *Nepriklausomą Lietuvą statant*. Chicago: Terra, 1961, p. 286.).

⁷¹ Vyskupas Vincentas Borisevičius (1887-1946), 1939 m. rašydamas apie M. Valančiaus kūrybos moralinius elementus ir turėdamas omenyje nacistų vykdomas priemones prieš žydus Vokietijoje, pažymėjo: "su Vyskupu Valančium rasizmo teoriją pasmerkdami, mes turim la-

biau persergėti mūsų žmones nuo žydų apgaulių, kurių ir dabar netrūksta. Skelbdami kovą tačiau, turime niekada neišeiti iš kultūrinių kovos priemonių" (Borisevičius V. Dorinis elementas vyskupo Motiejaus Valančiaus kūryboje ir veikloje. - Lietuvos Katalikų Mokslo akademijos suvažiavimo darbai 1939, Kaunas, 1940/3, p. 63 - 64.) .

⁷² Bauer Y. In search of a definition of antisemitism. In: *Approaches to antisemitism. Context and curriculum*. (Ed. by Michael Brown). New York, Jerusalem: The American Jewish committee, 1994, p. 10.

⁷³ Römer M. *Ibidem*, p. 109.

⁷⁴ Apie pardavinyčias. Kn.: Kudirka V. *Raštai*, t.2, p. 766.

⁷⁵ Bruckus B. D. *Profesionalnyj sostav evrejskogo naselenije Rosiji. Po materialam pervoj vseobščej perepisi naselenija*, proizvedionoj 28 janvaria 1897 goda, SPb, 1908, p. 57.

⁷⁶ Vilniaus gubernijoje pagal 1897 m. surašymo duomenis gyveno 204 673 žydų, miestuose buvo susitelkę 83, 6 proc. žydų gyventojų. Po išstūmimo iš kaimų 1908-1911 m. šis skaičius pakilo iki 90 proc. 95,5 proc. dabartinės Lietuvos teritorijoje gyvenusių žydų priklausė miestiečių luomui arba, kitaip tariant, 63,5 proc. miestiečių luomo atstovų buvo žydai, tačiau jie daugiausia gyveno miesteliuose (štetliuose) (Žr.: Aleksandravičius E. Kulikauskas A. *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*. Vilnius: baltos lankos, 1996, p. 233).

⁷⁷ Ob otmene čerty evrejskoj osedlosti, 1911. Dokladnaja zapiska. - Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius, BF - 26 12, p. 11.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 14.

⁷⁹ Veiverėi. - Auszra. 1885/ 7-8, p. 233 - 234.

⁸⁰ Vytautas. Žydai kaimuose. - Tėvynės sargas, 1898/ 10 - 11.

⁸¹ Wolff L. *Inventing Eastern Europe. The map o civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University press, 1994, p. 20, 29, 335, 339, 340.

⁸² Kapsas V. Dėl ko žydai nevalgo kiaulienos. Kn.: *Lietuvių tautos praetis. Istorijos ir gretimųjų sričių nepėriodinis leidinys. Skirtas „Aušros“ šimto metų sukakčiai paminėti*. T. 7. Knygos 1-4 (25 - 28), Chicago: Lietuvių istorijos darugija, 1983, p.160 -161. V. Kudirkai, matyt, padarė įtaką iš Lenkijos atėjęs folkloras, kuris perteikia panašią legendą (Bartoszewski W. Polish folk culture and the Jew. In: *Poles and Jews. Myth and reality in the historical context*, p. 492). Analogišką pasakojimą aptinkame ir lietuvių folklore (*Lietuvių liaudies*

sakmės. Parengė J. Balys. Kaunas: Sakalas, 1940. P. 34.)

⁸³ Kavolis V. *Žmogaus genezė. Psichologinė Vinco Kudirkos studija*. Kn.: Kavolis V. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994, p. 36.

⁸⁴ Iešmanta A. *Kudirka. Rašytojo siluetas aukštesniajai mokyklai*, Kaunas - Marijampolė: Dirva, 1927, p. 13. Merkelis A. *Didysis varpininkas Vincas Kudirka. Jo asmuo ir gyvento laikotarpio paveikslas*. Chicago: Vydūno jaunimo fondas, 1989, p. 146. Būtėnas J. Vincas Kudirka. Biografinė apybraiža. Vilnius: Mintis, 1988, p. 99 -101.

⁸⁵ Tėvynės varpai. 1891/6. Kn.: Kudirka V. *Raštai*. Vilnius, t. 2, p. 481.

⁸⁶ Kudirka V. *Ibidem*, p. 481.

⁸⁷ Tėvynės varpai, 1890/4. Kn.: Kudirka V. *Ibidem*, p. 438. Žr.: Sužiedėlis S. Avrahamo Torio "Kauno getas: diena po dienos. Kn.: Tory A. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. X.

⁸⁸ Kudirka V. *Ibidem*, p. 457

⁸⁹ *Paaugusių žmonių knygelė...*, p. 41.

⁹⁰ Kudirka V. *Ibidem*, p. 457.

⁹¹ Kudirka V. *Ibidem*, p. 763 -764.

⁹² Anglickienė L. *Ibidem*, p. 50.

⁹³ Oisteanu A. "Imaginary Jew" versus "real Jew" in Romanian folklore and mythology. In: *Identitate/Alteritate in spatiul cultural romanesc*. Iasi: University of Iasi press, 1996, p. 274.

⁹⁴ Yčas M. Atsiminimai. Nepriklausomybės keliais. Kaunas: Spindulio sp., 1935, t. 2, p. 27 - 28.

⁹⁵ Veiviržėnai. -Vienybė, 1909 /16, p. 242.

⁹⁶ Laukuva. -Vienybė, 1910/1, p. 9.

⁹⁷ Šaukotas. - Vienybė, 1912/16, p. 254.

⁹⁸ Iz čiornoj knigi rosijskogo evrejstva. - Evrejskaja starina, Peterburg, 1918/10.

⁹⁹ Žadeikis P. *Didžiojo karo užrašai. 1917-1918-1919*. Klaipėda: Rytas, 1925. T. 2, p. 6 - 11.

Įteikta 2000 12 03

Pateikta spaudai 2000 12 16

Vygantas Vareikis

Vaidaugų g. 3-95

Klaipėda